

UNIVERZITA PARDUBICE

FAKULTA FILOZOFICKÁ

DIPLOMOVÁ PRÁCE

2025

Bc. Andrea Holubová

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2023/2024

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(projektu, uměleckého díla, uměleckého výkonu)

Jméno a příjmení: **Bc. Andrea Holubová**
Osobní číslo: **H23314**
Studijní program: **N0222A120033 Historie**
Specializace: **Historie – Dějiny literární kultury**
Téma práce: **Svět pod povrchem. Kanalizace a stoky jako literární motiv 19. a 20. století v evropském prostoru**
Zadávací katedra: **Ústav historických věd**

Zásady pro vypracování

Studentka se bude zabývat motivem kanalizace a stok v evropských literárních a kulturních dějinách. Cílem práce je v komparativním přístupu analyzovat tyto motivy v kontextu jejich dějinného vývoje: kanalizace se stává v protikladu dvou světů (světa "nahore" a světa "dole", v podzemí) dějištěm zpravidla strašidelných, hororových či detektivních příběhů, které se objevují v literatuře v návaznosti na modernizaci evropských měst a zavádění kanalizačních sítí. Pramennou základnu práce proto budou tvořit především evropská literární díla z 19. a 20. století, přičemž bude věnována pozornost i pražské kanalizaci.

Rozsah pracovní zprávy:

Rozsah grafických prací:

Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam doporučené literatury:

Základní prameny:

HUGO, Victor. *Bídníci*. Překlad Vincenc Vávra-Haštalský. V Praze: I. L. Kober, 1863–1864.

KUKLA, Karel Ladislav. *Podzemní Praha: dobrodružné romaneto z hlubin a bludiště pražského podsvětí*. 2. vyd. Praha: Nákladem a redakcí Václava Ševce, 1929.

KUKLA, Karel Ladislav. *Bahno Prahy: tragikomedie z Prahy Neznámé o 4 obrazech*. V Praze: Evžen K. Rosendorf, [1928].

KUKLA, Karel Ladislav. *Podzemní Praha: dobrodružné romaneto z hlubin a bludiště pražského podsvětí*. Praha: Zlatý kůň, 1995.

Sekundární literatura:

HODROVÁ, Daniela. *Citlivé město: (eseje z mytopoetiky)*. 1. vyd. Praha: Akropolis, 2006.

HODROVÁ, Daniela. *Místa s tajemstvím: (kapitoly z literární topologie)*. Vyd. 1. Praha: KLP, 1994.

PAJAŃ, Patrycja. *Hrůza v české literatuře*. Překlad Michala Benešová. Praha: Academia, 2017.

Vedoucí diplomové práce:

doc. Mgr. Pavel Panoch, Ph.D.

Ústav historických věd

Datum zadání diplomové práce:

6. března 2024

Termín odevzdání diplomové práce:

30. března 2025

doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D.

děkan

doc. Mgr. Pavel Marek, Ph.D.

vedoucí katedry

V Pardubicích dne 6. března 2024

Prohlašuji:

Práci s názvem *Svět pod povrchem. Kanalizace a stoky jako literární motiv 19. a 20. století v evropském prostoru* jsem vypracoval samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využil, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byl jsem seznámen s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnicí Univerzity Pardubice č. 7/2019 Pravidla pro odevzdávání, zveřejňování a formální úpravu závěrečných prací, ve znění pozdějších dodatků, bude práce zveřejněna prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Pardubicích dne 13.06.2025

Andrea Holubová

PODĚKOVÁNÍ

Touto cestou bych ráda poděkovala vedoucímu diplomové práce doc. Mgr. Pavlovi Panochovi, Ph.D. za jeho vstřícný přístup, odborné vedení a nápomoc během celého procesu tvorby diplomové práce.

ANOTACE

Tato diplomová práce zkoumá kanalizace a stoky jako významný literární motiv v evropské literatuře 19. a 20. století. Analyzuje jejich historický vývoj, urbanistické funkce a symbolický význam v kontextu městského prostředí, přičemž se zaměřuje na literární a filmové reprezentace těchto podzemních prostor, včetně jejich role jako nositelů paměti, tajemství, společenského úpadku i útočiště.

KLÍČOVÁ SLOVA

kanalizace, stoka, podzemí, literární motiv, městský prostor, evropská literatura, 19. století, 20. století, urbanismus, symbolika, katakomby, sklepy, metro, horor, detektivka, archetyp, město, odpad, tajemství, útočiště

TITLE

The World Beneath the Surface: Sewers and Conduits as a Literary Motif in 19th and 20th Century European Literature.

ANNOTATION

This diploma thesis explores sewers and conduits as a significant literary motif in 19th and 20th-century European literature. It analyzes their historical development, urban functions, and symbolic meaning within the urban environment, focusing on literary and cinematic representations of these underground spaces, including their role as carriers of memory, mystery, social decay, and refuge.

KEYWORDS

sewerage, conduit, underground, motif in literature, urban space, European literature, 19th century, 20th century, urbanism, symbolism, catacombs, cellars, metro, horror, detective fiction, archetype, city, waste, mystery, refuge

OBSAH

ÚVOD.....	11
1 TEORETICKÁ ČÁST	14
Město a jeho podzemí	15
2 Úvod do podzemního prostoru ve městě	15
2.1 Význam podzemí jako součásti městského prostoru	15
2.2 Historický vývoj podzemních struktur: od antiky po moderní urbanismus.....	16
2.2.1 Antika: první kroky k podzemním systémům.....	16
2.2.2 Středověk: podzemí mezi funkcí a legendami	17
2.2.3 Renesance a osvícenství: technologické pokroky a nové využití	17
2.2.4 Industrializace: podzemí jako pilíř moderní infrastruktury	17
2.2.5 Moderní urbanismus: Inovace a budoucnost podzemních prostorů	18
2.3 Podzemní prostor a jeho role v moderním městském plánování	18
3 Podzemí a jeho funkce v urbanismu	19
3.1 Kanalizace, sklepy a dopravní sítě: technologická inovace a její vliv na města	19
3.2 Bezpečnost a podzemní úkryty: prostor pro únik a ochranu	20
3.3 Temná strana podzemí: kriminalita a společenské stereotypy.....	21
4 Historické příklady podzemních struktur v evropských městech.....	22
4.1 Římské katakomby: duchovní význam a archeologický pohled	22
4.2 Pařížské katakomby: architektonický zázrak a kulturní fenomén	24
4.3 Londýnské podzemí: kanalizace, metro a vliv na město	26
4.4 Pražská kanalizace: specifika a archeologické objevy	28
5 Symbolika podzemí v kulturním a literárním kontextu	30
5.1 Podzemí jako „skrytý svět“: psychologické a sociální aspekty	30
5.2 Podzemí jako místo transformace: koncept „dvojího světa“ (nahore vs. dole).....	32
5.3 Temnota pod povrchem: mýtus a literatura	33
5.4 Podzemí v umění a architektuře.....	35
5.4.1 Podzemí v architektuře	35
5.4.2 Podzemí v malířství	35

6	Současné využití podzemních prostorů ve městech	36
6.1	Moderní technologie a podzemní infrastruktura.....	37
6.1.1	Dopravní sítě.....	37
6.1.1.1	Metro a podzemní železnice	37
6.1.1.2	Silniční tunely a podzemní parkoviště.....	39
6.1.1.3	Logistické tunely a doručovací systémy.....	39
6.1.2	Energetické a inženýrské sítě.....	39
6.1.2.1	Kabelové a potrubní sítě	40
6.1.2.2	Podzemní úložiště energií.....	40
6.1.2.3	Geotermální energie.....	40
6.1.3	Datová centra a telekomunikace	41
6.2	Podzemní prostory jako kulturní a turistické atraktivity	41
6.2.1	Muzea a galerie	42
6.2.2	Historické podzemí a prohlídkové trasy	42
6.2.3	Volnočasové a komerční využití podzemních prostor.....	43
6.3	Budoucnost městských podzemí: ekologie a urbanistické inovace	44
6.3.1	Zelená infrastruktura a hospodaření s vodou.....	44
6.3.2	Udržitelné urbanistické plánování a odolnost.....	45
6.3.3	Architektonické a inženýrské výzvy a inovace.....	46
	Hygiena, čistota, nečistota	46
7	Úvod do problematiky hygieny a urbanismu 19. století.....	46
7.1	Podzemní kanalizace jako katalyzátor městských změn	49
7.1.1	Význam podzemní kanalizace pro moderní urbanismus	50
7.1.2	Technické a společenské výzvy	51
7.2	Vývoj hygieny, čistoty a nečistoty v historickém i kulturním kontextu.....	53
7.2.1	Hygiena a čistota: historický kontext.....	53
7.2.2	Hygiena a čistota v antice a středověku.....	55
7.2.3	Renesance a osvícenství: nový zájem o tělo a čistotu	55
7.2.4	19. století: věda a hygiena.....	56
7.2.5	20. století: moderní hygienické standardy	56
7.3	Hygiena jako kulturní a morální fenomén	57
7.3.1	Hygiena a morálka v historickém a sociálním kontextu.....	58
7.3.2	Hygiena a kulturní kontrola	59

7.4	Hygiena, čistota, nečistota a jejich symbolika v literatuře	59
7.4.1	Charles Dickens – <i>Oliver Twist</i>	60
7.4.2	Robert Louis Stevenson – <i>Dr. Jekyll a Mr. Hyde</i>	60
7.4.3	Gabriel García Márquez – <i>Sto roků samoty</i>	61
7.5	Psychologické a filozofické aspekty nečistoty: vztah mezi tělesnou a morální čistotou	62
7.5.1	Nečistota jako psychologický a morální konflikt	62
7.5.2	Nečistota jako filozofický koncept: vztah mezi tělem a duší	63
7.5.3	Nečistota v literární psychologii a literárním fikčním světě	64
7.6	Současné vnímání hygieny, čistoty a nečistoty	64
7.6.1	Hygiena jako kulturní fenomén 21. století	65
8	PRAKTICKÁ ČÁST	68
9	Katakomby: od raně křesťanského útočiště k předzvěsti moderního podzemí	68
9.1	Symbolický rámec a literární reprezentace	69
9.2	Ikonografie a vizuální reprezentace katakomb	73
10	Sklepy a suterény: prostory úkrytu, rozkladu a potlačeného „já“	76
10.1	Historické využití sklepů a suterénů v městském prostoru	76
10.2	Sklep jako psychologický prostor: úkryt, rozklad a potlačené já	77
10.3	Sklepy v detektivní a politické próze 20. století	80
10.4	Sklepy jako nositelé paměti a tajemství města	81
10.5	Závěrem o sklepech a suterénech	82
11	Metro a podzemní doprava: moderní podzemí anonymity a tranzitu v literatuře a filmu	82
11.1	Úvod: metro jako symbol moderní doby a jeho literárně-filmová reflexe	82
11.2	Metro jako prostor anonymity a odcizení v literatuře	83
11.3	Metro jako hranice mezi světy a prostor transformace ve fikci	86
11.4	Komparativní analýza: metro vs. katakomby a sklepy	89
11.4.1	Metro vs. katakomby: kontrast modernosti a starobylosti	89
11.4.2	Metro vs. sklepy: veřejnost versus soukromí a introspekce	90
11.4.3	Překrývající se symbolika a role v „mental mapě“ podzemí	90
11.4.4	Závěr kapitoly: přínos metra k celkovému pochopení městského podzemí	91

12	Kanalizace jako archetypální podzemí: Symbolika nečistoty, tabu a sociální marginalizace v evropské literatuře a filmu 19. a 20. století.	93
12.1	Úvod: kanalizace jako ultimativní podzemí – od hygieny k symbolu.....	93
12.2	Jazyková sémiotika podzemí: proměny významu a konotací pojmů „kanalizace“, „stoka“ a „podzemí“	95
12.3	Historický a společenský kontext kanalizace v evropských městech 19. a 20. století	97
12.3.1	Od hygienické revoluce k literárnímu symbolu modernity, odcizení a skrytosti	97
12.3.2	Kanalizace jako symbol pokroku a modernity versus sociální nerovnosti	99
12.3.3	Pražská kanalizace: specifika a vývoj v kontextu střední Evropy	101
12.4	Kanalizace v literatuře: propast pod povrchem společnosti	103
12.4.1	Viktor Hugo: Pařížské stoky jako útočiště a morální labyrint (Bídníci)	104
12.4.2	Stephen King: kanály jako ústřední sídlo zla a potlačovaných strachů (To)..	106
12.4.3	Další literární reflexe kanalizace	110
12.4.4	Komparativní závěr: kanalizace v literatuře – rozmanitost a jednota symboliky	115
12.5	Kanalizace ve filmu a vizuálním umění: vizuální reprezentace skrytých hlubin ...	116
12.5.1	Kanalizace jako dějiště krimi a thrillerů	117
12.5.2	Kanalizace v hororu a science fiction: děs z hlubin.....	118
12.5.3	Závěrem k filmové reprezentaci kanalizace	119
12.6	Závěr kapitoly: kanalizace jako komplexní symbol podzemí	120
	ZÁVĚR	122
	POUŽITÁ LITERATURA	124
	SEZNAM OBRÁZKŮ.....	131

ÚVOD

Lidská civilizace se od svých počátků snažila ovládnout a přizpůsobit si své okolí, a to nejen na povrchu země, ale i pod ním. Podzemí, ať už přírodní jeskyně, důlní šachty, nebo uměle vytvořené tunely, sklepy, katakomby, metro či kanalizace a stoky, vždy fascinovalo a zároveň děsilo lidskou představivost. Je to prostor skrytý, temný a často plný tajemství, jenž odráží jak fyzické potřeby společnosti, tak i její psychologické a symbolické vrstvy. Tato diplomová práce se zaměřuje na „Svět pod povrchem“ a na to, jak se tento fascinující fenomén promítl do evropské kultury 19. a 20. století, se zvláštním důrazem na literární a filmový motiv kanalizace a stok. Prozkoumáme, jak kanalizace a stoky přestaly být pouhým infrastrukturním prvkem a staly se plnohodnotným literárním motivem, nositelem symbolických významů a zrcadlem společenských proměn.

Doba 19. a 20. století představuje klíčové období pro urbanistický i kulturní vývoj. Prudký růst měst v důsledku průmyslové revoluce s sebou přinesl nejen bezprecedentní hromadění obyvatelstva, ale i zásadní výzvy v oblasti infrastruktury a hygieny. Stávající systémy byly často nedostatečné, což vedlo k šíření nemocí a zhoršování životních podmínek. Reakcí na tuto krizi bylo budování moderních infrastrukturních sítí, jako jsou rozsáhlé kanalizační systémy, které představovaly vrchol inženýrského umu a symbol pokroku a civilizovanosti. Zároveň se ve velkých metropolích začaly rozvíjet podzemní dopravní systémy – metro – které radikálně proměnily pohyb lidí a dynamiku městského života. Mimo tyto účelové prostory si však i starší typy podzemí, jako jsou rozsáhlé systémy sklepů, krypt či katakomb, udržely svou auru tajemství a skryté existence. Z temného a páchnoucího podzemí se tak stávala efektivní a skrytá síť, ale i prostor pro útěk, úkryt, nebo místo pro temné či zakázané praktiky. Zde se střetávaly protiklady: vědecký pokrok s archaickými obavami z hlubin, racionální řád s iracionálními obavami z neznáma.

Kultura, ať už literatura nebo pozdější film, jako citlivé zrcadlo své doby, nemohla tento fascinující fenomén ignorovat. Zatímco v dřívějších dobách bylo podzemí často spojováno s mytologickými a náboženskými kontexty – jako podsvětí, říše mrtvých, nebo domov nadpřirozených bytostí – v 19. století se do popředí dostává jeho materiální a technická dimenze. Autoři začali objevovat potenciál kanalizace jako kulisy pro dramata, jako metaforu pro společenské problémy, nebo jako symbol pro skryté aspekty lidské psychiky. Stoky, které se staly tepnami městského organismu, byly vnímány nejen jako praktické inženýrské dílo, ale i jako metafora pro skryté proudy společnosti, pro to, co je vytěsněno a neviděno, pro spodní

proudy lidského bytí. Metro se stalo symbolem anonymity, rychlosti a moderního života, ale zároveň i klaustrofobie a sociálního odcizení. Sklepy a katakomby pak představovaly prostor pro minulost, pro paměť, pro skryté hrozby i pro alternativní komunity.

Cílem této práce je analyzovat, jakým způsobem byl motiv „světa pod povrchem“, s důrazem na kanalizaci a stoky, ale i další podzemní prostory jako sklepy, metro a katakomby, zpracováván v evropské literatuře a filmu 19. a 20. století. Zaměříme se na identifikaci klíčových literárních děl a filmů, které tento motiv využily, a prozkoumáme různé významy a konotace, které mu byly přisuzovány. Budeme se ptát, jak se měnilo vnímání podzemí v závislosti na dobovém kontextu, vědeckém pokroku a společenských náladách. Jaké symboly a archetypy byly s tímto motivem spojené? Reprezentovalo podzemí úpadek a špínu, nebo naopak pokrok a civilizaci? Sloužilo jako útočiště pro outsidersy a kriminálníky, nebo jako místo pro objevování skrytých pravd o lidské povaze a společnosti?

Práce bude vycházet z analýzy reprezentativních děl z různých evropských literatur i filmografií, aby bylo možné postihnout širší a rozmanitost přístupů k tomuto tématu. Předpokládám, že se motiv podzemí objeví v dílech žánrově různorodých, od realistických románů, přes fantastickou literaturu a detektivky, až po horory a společenská dramata ve filmu. Zvláštní pozornost bude věnována dílům, která explicitně popisují život v kanalizaci, nebo která ji využívají jako silnou metaforu pro společenskou strukturu, morální dilemata či psychologické stavy postav. Zkoumat budeme, jak se mění úloha kanalizace v příběhu – zda je pouhou kulisou, nebo se stává aktivním prvkem děje, který ovlivňuje osudy postav. Budu se zabývat jak explicitními zobrazeními podzemní infrastruktury, tak i jejich symbolickými přesahy, například ve vztahu k podvědomí, sociálním marginalizovaným skupinám či strachu z neznáma.

Metodologicky se práce opře o literární analýzu a komparativní přístup, který umožní identifikovat společné rysy a odlišnosti v pojetí motivu kanalizace napříč různými literárními tradicemi. Využijeme také poznatky z dějin urbanismu, hygieny, architektury, psychologie sociologie, abychom literární a i třeba filmové zobrazení zasadili do širšího historického a kulturního kontextu. Důležitou součástí analýzy bude také symbolický rozbor, který odhalí hlubší významy, které autoři do motivu kanalizace vkládali. Zkoumat budeme, jak se kanalizace stala symbolem lidské psychiky (podvědomí, skryté touhy), společenských nerovností (odpad společnosti), nebo technologického pokroku (ovládnutí přírody).

Cílem není pouze katalogizovat výskyt motivu kanalizace, ale především pochopit jeho dynamiku a proměny v čase, a to jak v rámci jednotlivých literárních děl, tak i v širším

evropském kontextu. Doufám, že tato práce přinese nový pohled na to, jak se technický fenomén dokázal stát bohatým a mnohvrstevnatým literárním motivem, který nám pomáhá lépe porozumět jak městské historii, tak i složitosti lidského myšlení a společnosti 19. a 20. století. Prozkoumáním „světa pod povrchem“ v literatuře se tak otevře cesta k hlubšímu pochopení nejen literárních trendů, ale i kulturních a společenských diskursů dané epochy.

1 TEORETICKÁ ČÁST

Tato teoretická část diplomové práce s názvem „Svět pod povrchem. Kanalizace a stoky jako literární motiv 19. a 20. století v evropském prostoru“ si klade za cíl poskytnout ucelený kontext pro pochopení komplexního fenoménu městského podzemí, zejména pak kanalizace a stok, a jejich role v literatuře 19. a 20. století. Na první pohled se může zdát, že téma skryté pod ulicemi města postrádá bezprostřední atraktivitu. Opak je však pravdou. Právě podzemí, a především kanalizační systémy, se v období modernizace evropských měst staly nejen klíčovou součástí urbanistické infrastruktury, ale také mocným symbolem, který hluboce ovlivnil společenské vnímání, morálku a pronikl až do literárního fikčního světa.

Proč se tato práce zaměřuje právě na podzemní kanalizaci jako literární motiv a z jakého důvodu je toto téma relevantní? Volba tohoto tématu pramení z přesvědčení, že městské podzemí představuje fascinující, často opomíjenou, avšak zásadní dimenzi lidské existence a kulturní historie. Devatenácté století přineslo do Evropy radikální městské proměny. Industrializace vedla k masivnímu růstu populace, s nímž se však pojila i rapidní degradace hygienických podmínek. Města se topila ve vlastních odpadech, což vyústilo v epidemie a krizi veřejného zdraví. V této době se koncept čistoty a nečistoty stal ústředním tématem nejen lékařských a inženýrských diskusí, ale i společenských a morálních úvah.

Důvodem pro hlubší zkoumání je, že budování rozsáhlých podzemních kanalizačních systémů, jako byly ty v Paříži nebo Londýně, bylo proto víc než jen technickým řešením – představovalo civilizační skok, který měl dalekosáhlé dopady na kvalitu života, vnímání těla a veřejného prostoru. Právě tento zrod moderního podzemí, hluboce propojený s bojem za hygienu, položil základy pro jeho bohatou symboliku. Kanalizace se stala metaforou pro skryté, potlačované, ale zároveň nezbytné aspekty společnosti, a jako taková pronikla do umění a literatury, kde sloužila k vyjádření hlubších psychologických, sociálních a morálních konfliktů. Cílem této práce je odhalit, jakým způsobem se tento „svět pod povrchem“ stal zrcadlem společenských obav, pokroku i úpadku v literatuře.

Tato teoretická část se proto nejprve ponoří do historického vývoje hygieny, čistoty a nečistoty, mapující jejich proměny od antiky až po bouřlivé 19. a 20. století. Detailně prozkoumáme, jak se hygiena stala kulturním a morálním fenoménem, a jak se s ní pojilo vnímání tělesné a morální čistoty. Následně se zaměříme na městské podzemí samotné, jeho historický vývoj, různorodé funkce v urbanismu (od kanalizace a dopravy po bezpečnostní úkryty) a jeho temné stránky spojené s kriminalitou a společenskými stereotypy. Na

konkrétních historických příkladech evropských měst (např. Římské a Pařížské katakomby, Londýnské podzemí a Pražská kanalizace) pak demonstrujeme, jak se podzemí stalo nedílnou součástí městské identity a kultury.

Zásadní pro tuto práci je však prozkoumat, jak se tyto proměny a asociace zrcadlily v literatuře. Podzemí, a obzvláště kanalizace, se v dílech 19. a 20. století stalo živným polem pro symbolické interpretace. Bylo vnímáno jako „skrytý svět“, místo pro transformaci, temné útočiště i ztělesnění společenského úpadku. Teoretická část proto rozebere symboliku podzemí v kulturním a literárním kontextu, včetně jeho zobrazení v umění a architektuře. Specificky se pak budeme věnovat vybraným literárním dílům, která ilustrují, jak autoři jako např. Charles Dickens, Robert Louis Stevenson a Gabriel García Márquez využili motiv nečistoty, podzemí a kanalizace k vyjádření psychologických, sociálních a morálních konfliktů své doby.

V závěru teoretické části se stručně dotkneme současného vnímání hygieny a využití podzemních prostorů, abychom ukázali kontinuitu a vývoj těchto témat až do 21. století. Cílem je představit čtenáři komplexní obraz, který slouží jako pevný teoretický základ pro následnou detailní analýzu literárních děl a obhajobu argumentu, že svět pod povrchem, s kanalizací a stokami v jeho srdci, je mnohem více než jen funkční infrastrukturou – je to prostor, který odráží lidské obavy, touhy a proměny společnosti.

Město a jeho podzemí

2 Úvod do podzemního prostoru ve městě

2.1 Význam podzemí jako součásti městského prostoru

Podzemní prostory od nepaměti hrají zásadní roli v rozvoji měst a civilizací. Sloužily nejen jako funkční součást infrastruktury, ale i jako místo pro úkryt, skladování nebo symbolický prostor reflektující temnou stránku lidského světa. Archeologické nálezy potvrzují, že podzemní stavby byly klíčové už od starověku, kdy poskytovaly ochranu před nepříznivým počasím, nepřáteli nebo jinými hrozbami.

Podzemí se stalo neodmyslitelnou součástí městských ekosystémů. Například v Mezopotámii byly vybudovány první kanalizační systémy, které měly za úkol odvádět odpadní vody z hustě obydlených částí měst. Podobně v antickém Římě sloužila Cloaca Maxima, jeden z nejstarších známých kanalizačních systémů, jako klíčový prvek pro zajištění hygieny a veřejného zdraví.

Ve středověku mělo podzemí často symbolický význam. Sklepy a šachty byly nejen praktickými prostory pro skladování, ale také tajemnými místy, která se objevovala v mýtech a legendách. Se vzrůstající urbanizací v novověku se podzemí stalo ještě více propojeno s funkcí městského prostoru, například jako místo pro rozvoj technologických inovací či budování dopravní infrastruktury.¹

Podzemí má také silnou symbolickou rovinu, často asociovanou s neznámem a tajemstvím. Mýty a pověsti o podzemních labyrintech či temných chodbách přetrvávají v literatuře a lidových tradicích. Podzemní svět je vnímán jako paralelní k světu na povrchu, což se odráží i v pojetí měst jako dvouúrovňových systémů – nahoře denní život, dole tajemství, nebezpečí a nečistota.²

2.2 Historický vývoj podzemních struktur: od antiky po moderní urbanismus

Historický vývoj podzemních struktur odráží klíčové potřeby a technologický pokrok lidské společnosti v různých historických obdobích. Podzemí měst nebylo jen odpovědí na praktické problémy, ale také výrazem kulturních a symbolických hodnot, které se měnily spolu s vývojem civilizace.

2.2.1 Antika: první kroky k podzemním systémům

V antických civilizacích byla podzemní infrastruktura často spojována s vodním hospodářstvím. Ve starověkém Římě byla Cloaca Maxima nejen největším, ale i jedním z nejdéle fungujících kanalizačních systémů, který sloužil k odvádění odpadních vod a dešťové vody do řeky Tibery. Římané zároveň vybudovali rozsáhlé podzemní akvadukty, které zajišťovaly zásobování vodou pro města, veřejné lázně a fontány. Tento technologický pokrok umožnil městům růst a zlepšil životní podmínky obyvatel.

Podzemí hrálo významnou roli i v oblasti spirituality a pohřebních zvyklostí. Římské katakomby, využívané k pohřbívání zesnulých, představovaly unikátní prostor propojující náboženskou víru s praktičností. Křesťané v době pronásledování často využívali tyto prostory jako úkryty, což podtrhuje jejich symbolickou roli útočiště a naděje. Podobné praktiky byly

¹ ŠÍROVÁ-MOTYČKOVÁ, Kamila a ŠÍR, Jiří. *Podzemí České republiky: jeskyně, hornická díla, chrámová, zámecká, hradní a městská podzemí, vinné sklepy, vojenské pevnosti a další*. Naše země. Olomouc: Rubico, 2021.

² HOLUBOVÁ, Andrea. *Místo jako ohlas gotického románu v české strašidelné povídce 18. a 19. století*. Bakalářská práce. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2023.

běžné i v jiných antických kulturách, například v Egyptě, kde byly hrobky faraonů ukryty v podzemí jako součást větších monumentálních struktur.³

2.2.2 Středověk: podzemí mezi funkcí a legendami

Ve středověku byly podzemní prostory často omezené na sklepy a úkryty, přestože si uchovávaly svůj význam. Kamenné sklepy pod městskými domy sloužily k uchovávání potravin, vína nebo obilí. V období válek a konfliktů byly podzemní chodby a krypty využívány k obraně nebo jako tajné únikové cesty. V mnoha hradech vznikaly složité systémy podzemních chodeb propojujících různé části pevnosti.

Symbolická stránka podzemí se v této době dále rozvíjela. Podzemní prostory byly často spojovány s mýty a pověstmi o pokladech, strašidlech nebo tajemných organizacích. Sklepení byla považována za místa, kde se prolíná lidský svět s nadpřirozenem. Tento motiv se často objevoval v literárních dílech a lidových pověstech, což ukazuje, že podzemí mělo kromě praktického využití také významnou roli v imaginaci lidí.⁴

2.2.3 Renesance a osvícenství: technologické pokroky a nové využití

Renesance přinesla oživení zájmu o technické inovace a urbanismus. Architekti a městští plánovači začali systematicky využívat podzemí pro zlepšení infrastruktury měst. Podzemní vodovody, zavádění kanalizace a první experimenty s regulací odvodnění naznačily budoucí směr urbanistického plánování. V Itálii a dalších zemích se objevovaly podzemní nádrže na vodu, které sloužily jako zásobárny pro období sucha.

Osvícenství přineslo rozvoj vědeckého poznání, které ovlivnilo i budování podzemních prostorů. Zlepšování hygienických podmínek a zavádění veřejných kanalizačních systémů bylo inspirováno novými objevy v oblasti medicíny a veřejného zdraví. Symbolická stránka podzemí však nezmizela – tajné chodby a podzemní prostory se stále objevovaly v literatuře a umění jako metafory tajemství a skrytých skutečností.⁵

2.2.4 Industrializace: podzemí jako pilíř moderní infrastruktury

19. století přineslo industrializaci a urbanizaci, které vytvořily nové požadavky na infrastrukturu. V této době vznikaly první moderní kanalizační systémy ve velkých evropských

³ ČORNEJ, Petr. *Dějiny evropské civilizace. 2.*, dopl. vyd. Praha: Paseka, 1997.

⁴ HOLUBOVÁ, Andrea. *Místo jako ohlas gotického románu v české strašidelné povídce 18. a 19. století.* Bakalářská práce. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2023.

⁵ HOLUBOVÁ, Andrea. *Místo jako ohlas gotického románu v české strašidelné povídce 18. a 19. století.* Bakalářská práce. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická, 2023.

městech. Londýn, Paříž a Vídeň se staly průkopníky v budování rozsáhlých sítí kanalizace, které měly nejen hygienický, ale i estetický a politický význam. Například pařížský systém byl vybudován tak, aby byl nejen funkční, ale i přístupný pro inspekce a veřejnost.

Rozvoj podzemní dopravy byl dalším milníkem této doby. Londýnské metro, otevřené v roce 1863, představovalo revoluční způsob přepravy, který umožnil rychlý pohyb obyvatel rostoucí metropole. Brzy následovala další města, jako Paříž a Berlín, která rozvinula své vlastní systémy podzemní dopravy.

Podzemní prostory sloužily také pro průmyslové a vojenské účely. Během světových válek byla podzemní skladiště, bunkry a továrny klíčovou součástí válečné strategie. Například podzemní továrny v Německu během druhé světové války ukazují, jak podzemí může být využito v extrémních podmínkách.

2.2.5 Moderní urbanismus: Inovace a budoucnost podzemních prostorů

Ve 20. a 21. století se podzemí stalo nedílnou součástí plánování měst. S rozvojem technologií se podzemní prostory stále více využívají k řešení problémů spojených s hustotou obyvatelstva a omezeným prostorem. Moderní města využívají podzemí nejen pro dopravu a infrastrukturu, ale i pro kulturní a komerční aktivity.

Podzemní datová centra, ekologická úložiště odpadu nebo experimentální bydlení ukazují, že podzemí má potenciál stát se klíčovým prvkem budoucího urbanismu. V kontextu klimatické krize a populační exploze představuje podzemní prostor způsob, jak optimalizovat využití městského prostředí.

Historický vývoj podzemních struktur tak ukazuje nejen technologické a inženýrské schopnosti různých epoch, ale také to, jak se mění pohled na podzemí jako na klíčovou součást života měst. Od antiky až po moderní urbanismus bylo podzemí místem praktickým i symbolickým, které odráží potřeby a hodnoty lidské společnosti.

2.3 Podzemní prostor a jeho role v moderním městském plánování

Podzemní prostory se staly nedílnou součástí moderního urbanismu. Především v 19. a 20. století přispěly k transformaci měst a jejich fungování. Výstavba kanalizačních sítí pomohla zlepšit veřejné zdraví a zvýšit hygienické standardy. Podzemní dráhy, jako londýnské metro otevřené v roce 1863, umožnily efektivní přepravu v rychle rostoucích metropolích.

V moderním městském plánování je podzemí vnímáno nejen jako prostor pro infrastrukturu, ale také jako prostředek k řešení environmentálních problémů. Například využití

podzemních prostorů pro udržitelnou energetiku, podzemní parkoviště nebo rozsáhlé úložiště odpadů přispívá k efektivnějšímu využití městské plochy.

Zároveň je podzemí místem kulturního a historického dědictví, které ovlivňuje identitu měst. Pařížské katakomby, římské katakomby nebo edinburská či pražská kanalizace jsou příklady prostorů, které mají nejen technický, ale i symbolický význam. Tyto podzemní komplexy slouží jako turistické atrakce a připomínají význam podzemí pro lidskou civilizaci.

Podzemí v současnosti představuje prostor pro inovace. Rozvoj podzemních datových center, ekologických úkrytů nebo experimentálních městských prostor naznačuje, že podzemí může být řešením pro přeplněné metropole. Budoucnost urbanismu se tak stále více orientuje na využití prostoru pod povrchem, čímž propojuje minulost, současnost i budoucnost měst.⁶

3 Podzemí a jeho funkce v urbanismu

Podzemní prostory se od počátku urbanizace ukázaly jako klíčový prvek v městském plánování. Města musela čelit výzvám spojeným s hustou koncentrací obyvatel, omezeným prostorem a potřebou bezpečnosti. Podzemí se stalo řešením těchto problémů, ať už šlo o kanalizaci, podzemní úkryty, nebo dopravní infrastrukturu. Kromě své praktické role však podzemí symbolizovalo také místo tajemství, ochrany a někdy i hrozby. Tato kapitola se zabývá jeho hlavními funkcemi, historickým vývojem a společenským významem.

3.1 Kanalizace, sklepy a dopravní síť: technologická inovace a její vliv na města

Podzemní infrastruktura, ať už se jedná o kanalizaci, zásobovací prostory nebo dopravu, zásadně ovlivnila vývoj městské civilizace. Tyto technologické inovace měly dalekosáhlé dopady na kvalitu života, urbanistické uspořádání i fungování měst.

První důkazy o kanalizaci pocházejí ze starověké Mezopotámie, kde byly vybudovány jednoduché systémy pro odvádění vody a odpadů z měst. Tyto systémy hrály zásadní roli při zajištění základní hygieny a ochrany obyvatel před nemocemi. V antickém Římě se kanalizace dostala na zcela novou úroveň (jak jsem zmiňovala výše) – Cloaca Maxima, jeden z nejstarších

⁶ *Podzemní urbanismus – řešení problematiky městské infrastruktury*. Časopis *Stavebnictví* [online]. 2019 [cit. 2025-01-27]. Dostupné z: <https://www.casopisstavebnictvi.cz/clanky-podzemni-urbanismus-reseni-problematiky-mestske-infrastruktury.html>

známých kanalizačních systémů, zajišťovala odvádění dešťové vody i odpadu do řeky Tiberu. Tento systém byl tak pokročilý, že některé jeho části jsou dodnes funkční.

Během středověku byl rozvoj kanalizace omezený, což vedlo k šíření nemocí, jako byla morová epidemie. Teprve s příchodem průmyslové revoluce a populační exploze 19. století došlo k výraznému pokroku v této oblasti. Londýnská kanalizační síť, vybudovaná během druhé poloviny 19. století pod vedením inženýra Josepha Bazalgetta, přinesla revoluci ve správě městských odpadů. Podobné projekty vznikly také v Paříži, kde byl vybudován komplexní podzemní systém, který se stal vzorem pro další evropská města.

Využití podzemí ke skladování sahá do dávné minulosti. Sklepy poskytovaly stabilní teplotu a vlhkost, což bylo ideální pro uchovávání potravin, vína či piva. Sloužily také k uschování cenného majetku před požárem či drancováním nepřítelů. Ve středověku měly sklepy také strategický význam – sloužily jako zásobovací prostory během obléhání měst. V některých případech byly sklepy propojeny s podzemními chodbami, které umožňovaly únik v případě ohrožení.⁷ V moderní době se podzemní prostory adaptovaly na potřeby průmyslové výroby a logistiky. Například podzemní sklady v Paříži, známé jako Les Halles, hrály klíčovou roli v zásobování města.

Zavedení podzemní dopravy znamenalo revoluci v městské mobilitě. První podzemní železnice byla otevřena v Londýně v roce 1863 a rychle se stala inspirací pro další metropole. Paříž, Berlín nebo New York následovaly tento příklad a vytvořily rozsáhlé sítě metra, které zajišťují efektivní přepravu milionů lidí denně. Moderní podzemní doprava se dnes rozšiřuje o ekologické prvky, jako je elektrifikace, minimalizace hluku a propojení s dalšími typy dopravy, čímž přispívá k udržitelnosti měst.

3.2 Bezpečnost a podzemní úkryty: prostor pro únik a ochranu

Historicky bylo podzemí vnímáno jako místo, kam se lidé mohou uchýlit v době nebezpečí. Od antických úkrytů přes středověké kryty až po moderní bunkry sloužilo podzemí jako bezpečný prostor v časech války, přírodních katastrof či jiných ohrožení.

Podzemní prostory sloužily jako útočiště už od starověku. Katakomy v Římě byly nejen pohřebními místy, ale také skrýšemi pro rané křesťany během jejich pronásledování. Ve středověku byly podzemní chodby často součástí městských hradeb a pevností, umožňovaly

⁷ VONDRUŠKOVÁ, Alena a VONDRUŠKA, Vlastimil. Město. Průvodce českou historií. Praha: Vyšehrad, 2013, str. 88-89.

únik obyvatel nebo zásobování během obléhání. Například pražské podzemní chodby, vybudované v rámci obranného systému města, jsou dodnes fascinující ukázkou středověkého inženýrství.⁸

Ve 20. století se podzemí začalo využívat pro ochranu obyvatel během leteckých náletů. Během druhé světové války se v Londýně stalo metro klíčovým místem ochrany, kam se obyvatelé uchýlovali při bombardování. Podobné kryty vznikly i v dalších evropských městech, jako je Berlín, kde byly vybudovány rozsáhlé bunkry. Tyto prostory byly navrženy tak, aby dokázaly odolat i silným explozím a poskytly obyvatelům základní podmínky pro přežití.

V současnosti je podzemí vnímáno jako klíčový prvek v oblasti civilní obrany. V metropolích, jako je Singapur nebo Tokio, jsou budovány multifunkční podzemní prostory, které slouží jako kryty pro případ přírodních katastrof nebo teroristických útoků. Tyto prostory jsou často integrovány do běžné infrastruktury, například jako podzemní parkoviště nebo nákupní centra.

3.3 Temná strana podzemí: kriminalita a společenské stereotypy

Podzemní prostory jsou spojeny nejen s bezpečím a funkcí, ale také s představami neznáma a nebezpečí. Tento ambivalentní vztah ovlivňuje nejen vnímání podzemí v kultuře, ale i jeho skutečné využití.

Podzemí bylo často využíváno k nelegálním aktivitám. Nejen ve středověku sloužily tajné chodby pašerákům, kteří tudy převáželi zboží mimo kontrolu celníků. Během prohibice ve Spojených státech se podzemní prostory staly centrem nelegální výroby a distribuce alkoholu. Pašeráci budovali nové tajné podzemní prostory, včetně skrytých sklepů a místností pod restauracemi a obchody, kde se alkohol ilegálně prodával. Tyto prostory byly často maskovány falešnými stěnami nebo podlahami, aby unikly pozornosti policie a prohibičních agentů. Kromě městských tunelů byly využívány i přírodní podzemní prostory, jako jsou jeskyně. Například v oblasti Missouri byly vápencové jeskyně ideálním místem pro ukrývání sudů s alkoholem díky stálé teplotě a vlhkosti, které poskytovaly optimální podmínky pro skladování.⁹ Dnes jsou některé podzemní prostory spojovány s drogami, vandalismem nebo jinými formami kriminality.

⁸ VONDRUŠKOVÁ, Alena a VONDRUŠKA, Vlastimil. Město. Průvodce českou historií. Praha: Vyšehrad, 2013, str. 88-89.

⁹ ZOOM.IPRIMA.CZ. Barevné záběry z prohibice: Unikátní pohled na pašeráctví v USA [online]. © 2024. Dostupné z: <https://zoom.iprima.cz/historie/barevne-zabery-z-prohibice> [cit. 24. 2. 2025].

Podzemí hrálo významnou roli v literatuře a filmu, kde je často zobrazováno jako místo nebezpečí nebo záhad. Například příběhy o Drákulovi či Frankensteinovi využívají podzemní prostory jako kulisu pro děsivé události. Filmy jako *Metropolis* Fritze Langa z roku 1927¹⁰ vykreslují podzemní svět jako místo útlaku a tajemství, což podtrhuje symbolický význam těchto prostor.

Navzdory negativním stereotypům jsou podzemní prostory stále oblíbené pro kulturní akce, například koncerty nebo výstavy. Tyto aktivity přispívají k redefinici podzemí jako prostoru nejen pro infrastrukturu, ale i pro kreativitu a umění.

Podzemí tak nejen že formuje fyzickou strukturu měst, ale také ovlivňuje jejich sociální dynamiku a kulturní vnímání. Tyto prostory jsou symbolem lidské adaptace, inovace a schopnosti čelit výzvám městského života.

4 Historické příklady podzemních struktur v evropských městech

Podzemní struktury hrají v historii evropských měst významnou roli, ať už z hlediska pohřebních tradic, urbanistického vývoje nebo architektonických a inženýrských inovací. Mnoho těchto podzemních prostor vzniklo v reakci na konkrétní společenské, hygienické či náboženské potřeby a postupem času se stalo součástí kulturního dědictví. Mezi nejznámější patří římské katakomby, které sloužily jako pohřebiště raných křesťanů, pařížské katakomby vytvořené z přelidněných hřbitovů, londýnské metro, jež revolučně změnilo městskou dopravu, a pražská kanalizace, která byla klíčová pro rozvoj moderní hygieny. Tento text se zaměřuje na historické příklady těchto podzemních struktur, jejich vznik, funkci a dopad na společnost.

4.1 Římské katakomby: duchovní význam a archeologický pohled

Římské katakomby představují jeden z nejvýznamnějších příkladů podzemních pohřebních prostor v evropské historii. Vznikaly od 2. století n. l. a sloužily především jako pohřebiště pro křesťanské komunity, které byly v tomto období často pronásledovány. Tyto rozsáhlé podzemní komplexy byly vyhloubeny v měkkém sopečném tufu v okolí Říma a poskytovaly prostor pro uložení těl zesnulých v hlubokých výklencích zvaných loculi. Kromě

¹⁰ METROPOLIS. Režie Fritz LANG. Berlín: Universum Film (UFA), 1927.

pohřební funkce sehrávaly katakomby i významnou roli v náboženském životě prvních křesťanů.

Katakomy nebyly pouze pohřebištěm, ale také místem tajných shromáždění a bohoslužeb, zejména v době perzekuce křesťanů římskými císaři. Tento aspekt katakomb jako útočiště raných křesťanských komunit je zmíněn v knize Fabrizia Mancinelliho *Le catacombe romane e l'origine del Cristianesimo*, která se věnuje jak jejich náboženské funkci, tak umělecké výzdobě. Náboženský význam katakomb je doložen četnými nástěnnými malbami a reliéfy, které obsahují raně křesťanské symboly, jako jsou ryba, dobrý pastýř či holubice. Tyto motivy odkazovaly na křesťanskou víru ve vzkříšení a spásu.

Zejména během 3. a 4. století se katakomby staly místem uctívání mučedníků a světců, jejichž hroby se nacházely v těchto podzemních prostorách. Toto uctívání pokračovalo i po legalizaci křesťanství roku 313, kdy císař Konstantin vydal Edikt milánský. Katakomy se staly poutními místy a byly rozšiřovány o nové kaple a oltáře.

První systematický archeologický průzkum římských katakomb proběhl v 16. století, kdy byly některé z nich znovuobjeveny humanisty. Největší zásluhy na jejich dokumentaci má italský archeolog Giovanni Battista de Rossi, který v 19. století zahájil detailní mapování těchto prostor. Jeho práce přispěla k identifikaci klíčových náboženských a historických prvků katakomb a položila základ moderní křesťanské archeologie.¹¹

V současné době jsou katakomby předmětem kontinuálního archeologického výzkumu a konzervace. Vědci zkoumají nejen strukturu samotných katakomb, ale i zbytky organického materiálu a pigmenty použitých maleb, což umožňuje hlubší porozumění pohřebním rituálům a každodennímu životu raně křesťanských komunit.

Mezi nejvýznamnější katakomby v Římě patří především katakomby sv. Kalixta, sv. Šebestiána a sv. Priscilly. Katakomy sv. Kalixta jsou jedny z největších a nejdůležitějších, neboť zde byli pohřbeni papežové 2. a 3. století, což z nich činí významné poutní místo.¹² Katakomy sv. Šebestiána, nacházející se na slavné Appiově cestě, jsou spojovány s tradicí, podle níž zde byli krátce pohřbeni apoštolové Petr a Pavel. Tyto katakomby jsou charakteristické svou architektonickou rozmanitostí a reliéfy zobrazujícími křesťanské

¹¹ CATHOLIC ONLINE. Catacombs. *Catholic Encyclopedia* [online]. Dostupné z: <https://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10190>. [cit. 24.02.2025].

¹² MANCINELLI, Fabrizio. *Catacombs of St. Callixtus in: Catacombs and basilicas: the early Christians in Rome*. Firenze: Scala, 1981, str. 21-25

symboly.¹³ Katakomy sv. Priscilly jsou jedním z nejstarších komplexů, přičemž se vyznačují jedinečnými nástěnnými malbami, včetně nejstaršího známého zobrazení Panny Marie s dítětem. Každá z těchto katakomb přináší cenné informace o raně křesťanském pohřebním umění, náboženské ikonografii a sociální struktuře rané církve.¹⁴

Dnes jsou katakomby významnou historickou památkou a turistickou atrakcí, přičemž jejich návštěva umožňuje nahlédnout do života prvních křesťanů a jejich pohřebních zvyků. Vedle své historické hodnoty mají katakomby i nadále náboženský význam a jsou místem poutí a bohoslužeb.

4.2 Pařížské katakomby: architektonický zázrak a kulturní fenomén

Pařížské katakomby představují unikátní podzemní prostor, který kombinuje historický význam, architektonickou zajímavost a hluboký kulturní dopad. Rozsáhlá síť podzemních tunelů a chodeb, která se rozprostírá pod Paříží, vznikla v důsledku rozhodnutí o přesunu ostatků z přelidněných hřbitovů do bývalých lomů. Tento krok, učiněný koncem 18. století, nejenže vyřešil hygienický problém města, ale také dal vzniknout jednomu z nejvýznamnějších evropských podzemních komplexů.

Paříž v 18. století čelila vážným hygienickým problémům spojeným s přeplněním městských hřbitovů. Nejznámější z nich, hřbitov Neviňátek, byl natolik přetížen, že se začal propadat do sklepů okolních domů, což vedlo k závažným zdravotním rizikům. V roce 1786 proto úřady rozhodly o přemístění ostatků do podzemních lomů, které se rozkládají pod velkou částí města. Tento proces trval několik let a vedl k vytvoření rozsáhlé podzemní nekropole, kde se nacházejí pozůstatky přibližně 6 milionů obyvatel Paříže. Ostatky byly přemísťovány postupně a ukládány do pečlivě organizovaných struktur, které vytvářejí jedinečnou vizuální i historickou podívanou. Pařížské katakomby lze označit jako největší a nejznámější kostnici ve městě. Oblast nazývaná l'Ossuaire Municipal (Městská kostnice) je hlavní částí katakomb přístupnou veřejnosti, kde jsou lebky a kosti systematicky vyskládány do dekorativních vzorů. Tento podzemní prostor sloužil jako řešení pro hygienické problémy spojené s přelidněnými hřbitovy. V minulosti existovaly v Paříži i další menší kostnice, například v rámci klášterů a kostelů, ale většina z nich byla zrušena nebo jejich ostatky přesunuty do katakomb.

¹³ MANCINELLI, Fabrizio. *San Sebastiano in: Catacombs and basilicas: the early Christians in Rome*. Firenze: Scala, 1981, str. 17-20

¹⁴ MANCINELLI, Fabrizio. *Catacombs of Priscilla in: Catacombs and basilicas: the early Christians in Rome*. Firenze: Scala, 1981, str. 28-29

Struktura Pařížských katakomb je systematictější než u římských katakomb. Jsou zde dlouhé chodby, jejichž stěny jsou pečlivě vyskládány z lidských lebek a kostí, často doplněné o filozofické nápisy a epigrafy, které reflektují pomíjivost lidského života. Na rozdíl od římských katakomb, které byly primárně pohřebními místy, vznikly pařížské katakomby jako sekundární úložiště ostatků, což se odráží i v jejich uspořádání. Podzemní chodby jsou označeny jmennými tabulkami a ukazateli, což pomáhalo orientaci dělníkům a později i návštěvníkům. V některých částech se nacházejí zdobené sloupy a oblouky, které přispívají k celkové atmosféře tajemna a mystiky.

Pařížské katakomby se staly zdrojem inspirace pro mnoho literárních, filmových i uměleckých děl. Victor Hugo je zmiňuje v *Bídnicích* nebo americká spisovatelka Barbara Hambly v hororovém příběhu *Those Who Hunt the Night*¹⁵, zatímco moderní horory jako *As Above, So Below* plně využívají jejich temnou atmosféru a klaustrofobický charakter.

Katakomy jsou také populárním místem urban exploringu a ilegálních kulturních aktivit. Mnoho umělců a dobrodruhů zde v průběhu let zanechalo tajné graffiti, sochy, a dokonce i podzemní koncerty a výstavy. Významným dokumentaristou katakomb byl např. slavný fotograf Félix Nadar, který v 19. století pořídil jedny z prvních fotografií tohoto podzemního labyrintu. Jeho snímky, pořízené za použití tehdejších inovativních metod umělého osvětlení, přinesly veřejnosti fascinující pohled na tajuplné prostory skryté pod městem.¹⁶

Dnes jsou katakomby jednou z hlavních turistických atrakcí Paříže. Každý rok přilákají tisíce návštěvníků, kteří chtějí zažít jejich jedinečnou atmosféru a nahlédnout do historie města z jiné perspektivy. Přestože veřejnosti je zpřístupněna pouze malá část, jejich historický a kulturní význam zůstává nedocenitelný. Podrobné a velmi užitečné informace o historii, otevírací době, návštěvnických pravidlech a aktuálních statistikách lze nalézt na oficiálních stránkách katakomb¹⁷.

Katakomy jsou pod stálou kontrolou archeologů a odborníků, kteří se snaží minimalizovat jejich degradaci způsobenou průběžnou erozí a lidskou činností. Nadále se

¹⁵ HAMBLY, Barbara. *Those Who Hunt the Night*. Del Rey, 1989.

¹⁶ The Public Domain Review. *Photographing the Dark: Nadar's Descent into the Paris Catacombs*. *The Public Domain Review*, [online], dostupné z: <https://publicdomainreview.org/essay/photographing-the-dark-nadars-descent-into-the-paris-catacombs> [cit. 25.02.2025].

¹⁷ www.catacombes.paris.fr.

vedou diskuse o jejich ochraně a regulaci návštěvnosti, aby bylo možné zachovat tento fascinující podzemní svět i pro budoucí generace.

4.3 Londýnské podzemí: kanalizace, metro a vliv na město

Podzemní infrastruktura Londýna sehrála zásadní roli v jeho urbanistickém a sociálním vývoji. Zatímco modernizace kanalizační sítě ve druhé polovině 19. století přispěla ke zlepšení hygienických podmínek a prevenci epidemií, výstavba metra zásadně proměnila způsob pohybu obyvatel po městě a ovlivnila jeho prostorovou organizaci. Londýnské metro, které je dodnes jedním z největších a nejvytíženějších na světě, se postupně stalo nejen dopravním prostředkem, ale také kulturním fenoménem, jenž nachází odraz v literatuře, filmu i populární kultuře.

Londýnské metro, jehož první linka byla otevřena v roce 1863, představovalo revoluční řešení dopravních problémů průmyslového města. První tunely byly budovány metodou „cut and cover“, tedy mělkými výkopy překrytými konstrukcí, což umožnilo rychlou výstavbu, avšak způsobovalo značné narušení městské krajiny. Přelom přišel s elektrifikací a zavedením hlubinných tunelů na konci 19. století, což vedlo k rychlému rozšiřování sítě.

Dostupnost metra umožnila expanzi městské aglomerace a suburbanizaci – lidé už nemuseli žít v těsné blízkosti svého zaměstnání a mohli se přesouvat do nově vznikajících předměstí. Metro se tak stalo nejen dopravním prostředkem, ale i nástrojem sociálního a ekonomického vývoje města. V průběhu 20. století se jeho význam dále prohluboval, a to i během druhé světové války, kdy jeho stanice sloužily jako protiletectké kryty.

Metro není jen praktickou součástí městského života, ale také prostorem s bohatou symbolikou. Podzemní dráha v sobě nese různé kulturní a psychologické konotace – je vnímána jako místo tranzitu a anonymity, ale zároveň i jako prostor setkávání, chaosu či dokonce nebezpečí.

Ve své teorii *non-míst (non-lieux)* francouzský antropolog Marc Augé popisuje metro jako anonymní, neosobní prostor, kde se lidé pohybují bez vzájemných interakcí. Denní rutina cestování metrem vytváří zvláštní druh městské zkušenosti, kde se jednotlivci ocitají ve fyzické blízkosti, ale zároveň udržují psychologickou distanci.¹⁸

Podzemní prostory metra se v literatuře a populární kultuře často objevují jako metafora

¹⁸ AUGÉ, Marc. *In the Metro*. Minneapolis: The University of Minnesota, 2002.

sociálních rozdílů. Tento motiv rozvinul například H. G. Wells ve *Stroji času*¹⁹, kde podzemí obývají Morloci, utlačovaná třída pracující ve stínu, zatímco povrch patří privilegovaným Eloiům. I v reálném Londýně mělo metro dlouho třídní rozměr – zatímco bohatší vrstvy se mohly přesouvat ve vyšších cenových třídách nebo volit jiné formy dopravy, chudší obyvatelé a dělnická třída byli na metro odkázáni jako na jedinou dostupnou možnost. Ve 20. století se londýnské metro objevuje i v modernistické poezii, například v *Pustině*²⁰ T. S. Eliota, kde se v obrazech přeplněných vagonů a odcizených cestujících odráží pocity odlidštění moderní společnosti. V dílech druhé poloviny století a na přelomu milénia se metro objevuje jako prostor fantaskních a hororových příběhů.

Myšlenka podzemí jako tajemného a neznámého prostoru se objevuje v mnoha literárních dílech. Neil Gaiman ve svém románu *Nikdykde*²¹ vykresluje Podlondýn jako fantastickou verzi města, kde existují bytosti a pravidla zcela odlišná od těch na povrchu. Metro zde slouží nejen jako fyzické propojení mezi místy, ale i jako přechod mezi realitami. Tento motiv se objevuje i ve filmu *Creep*²², který pracuje s hororovou představou neznámých hrozeb ukrytých v londýnském podzemí. Postapokalyptická estetika podzemí se pak objevuje například ve filmu *28 dní poté*²³, kde opuštěné stanice a tunely podtrhují pocit zmaru a rozpadu civilizace. Role metra v literatuře a populární kultuře odráží měnící se vztah společnosti k městu, pohybu i podzemním prostorům, které jsou zároveň součástí každodenního života i místem plným tajemství.

Londýnské metro se stalo ikonickým nejen svou historií, estetikou, symbolem modernity a technologického pokroku, ale také metaforou izolace, neznáma či skrytých sociálních struktur. Charakteristická mapová schémata Harryho Becka z roku 1931, jednotná vizuální identita a architektonický styl některých stanic (např. návrhy Charlese Holdena ve 30. letech) přispěly k tomu, že se metro stalo i designovým symbolem Londýna. Plakáty, reklamy a umělecké instalace v prostorách metra dodávají tomuto dopravnímu systému další kulturní rozměr. Metro je mnohem více než jen dopravním systémem – proměnilo urbanistickou tvář města, ovlivnilo jeho sociální dynamiku a proniklo hluboko do kulturního a literárního diskurzu. Jeho podzemní prostory jsou vnímány různorodě – jako neosobní tranzitní zóna, místo úkrytu, paralelní svět či symbol sociálních rozdílů. V praktické části práce se zaměřím

¹⁹ WELLS, H. G. *Stroj času*. LEDA, 2021.

²⁰ ELIOT, T. S. *Pustina a jiné básně*. Praha: Odeon, 1967.

²¹ GAIMAN, Neil. *Nikdykde*. Polaris, 2017.

²² *Creep*. Režie Christopher Smith, UK Film Council, 2004.

²³ *28 Days Later*. Režie Danny Boyle, DNA Films, 2002.

na konkrétní literární analýzy děl, kde se metro stává nejen kulisou, ale i aktivním prvkem vyprávění.

4.4 Pražská kanalizace: specifika a archeologické objevy

Pražská kanalizační síť se vyvíjela po staletí, od primitivních odvodňovacích systémů až po moderní infrastrukturu navrženou na konci 19. století Williamem Heerleinem Lindleyem²⁴. Tento vývoj nejen odrážel technologický pokrok, ale také odpovídal na rostoucí potřeby hygieny a urbanismu. V průběhu staletí byly při budování a rekonstrukci kanalizační sítě v Praze odkryty mnohé archeologicky cenné artefakty, které poskytují unikátní pohled do historie města.

První zmínky o regulovaném odvádění odpadních vod sahají do 13. století, kdy se v ulicích Prahy začaly objevovat jednoduché stoky a dřevěné žumpy. Tyto systémy byly určeny především pro odvádění dešťové vody, zatímco splašky byly často vyhazovány do ulic nebo přímo do Vltavy. Postupně se začaly budovat kamenné stoky, především v místech s hustější zástavbou, ale dlouho se nejednalo o ucelený a efektivní kanalizační systém.

V roce 1673 byla v areálu Klementina vybudována jedna z nejstarších kamenných kanalizačních štol v Praze, která odváděla odpadní vody přímo do řeky. Tento krok představoval zásadní zlepšení oproti předchozím improvizovaným stokám a sloužil jako model pro pozdější rozšiřování kanalizační sítě v centru města.

S prudkým růstem populace a zhoršujícími se hygienickými podmínkami na konci 19. století bylo nutné přistoupit k systematické modernizaci kanalizační sítě. Britský inženýr W. H. Lindley navrhl ucelený kanalizační systém, který odděloval dešťovou a splaškovou vodu a minimalizoval riziko záplav a kontaminace pitné vody.²⁵ Tento projekt, realizovaný v letech 1890–1906, položil základy moderní kanalizační infrastruktury, která je v mnoha částech Prahy funkční dodnes. Podrobnější informace o historickém vývoji pražské kanalizace, včetně její modernizace na konci 19. století, přináší odborné články publikované v časopise *Stavebnictví*²⁶.

²⁴ STAVEBNICTVÍ. *William Heerlein Lindley – 1. díl* [online]. Dostupné z: <https://www.casopisstavebnictvi.cz/clanky-william-heerlein-lindley-1.-dil.html> [cit. 26. 2. 2025].

²⁵ STAVEBNICTVÍ. *Pražská kanalizace a čistírna odpadních vod v Bubenci* [online]. Dostupné z: <https://www.casopisstavebnictvi.cz/clanky-prazska-kanalizace-a-cistirna-odpadnich-vod-v-bubenci.html> [cit. 26. 2. 2025].

²⁶ STAVEBNICTVÍ. *Odborný časopis o stavebnictví* [online]. Dostupné z: <https://www.casopisstavebnictvi.cz>

Archeologické výzkumy prováděné v pražských ulicích Rytířská, U Lužického semináře a Pařížská přinesly cenné poznatky o historickém vývoji města. Při rekonstrukcích a výkopových pracích byly odhaleny významné artefakty a architektonické pozůstatky, které obohatily naše chápání pražské minulosti.

V Rytířské ulici byly během výkopových prací pro novou kanalizaci odkryty základy rozsáhlé hospodářské budovy z počátku 13. století. Nález zahrnoval části obvodového kamenného zdiva a pozůstatky středověké pece, což naznačuje, že objekt sloužil k výrobním či skladovacím účelům. Tento objev poskytl důležité informace o urbanistickém uspořádání a hospodářských aktivitách v raně středověké Praze.²⁷

Ulice U Lužického semináře, pojmenovaná podle semináře založeného v roce 1728, prošla během staletí několika změnami názvu. Dříve byla známa jako Dolejší Mostecký plácek, Pod mostem či Nová ulice. Během oprav kanalizace v této lokalitě byly objeveny zbytky barokního měšťanského domu, který byl zbourán v roce 1888. Nález zahrnoval části suterénu a další konstrukce datované na přelom 16. a 17. století. Tyto objevy poskytly cenné informace o architektonickém vývoji a životě obyvatel Malé Strany v daném období.²⁸

Pařížská ulice, známá svým luxusním charakterem, byla na konci 19. století součástí rozsáhlé asanace židovského ghetta. Při rekonstrukci vodovodu v této oblasti byly zdokumentovány pozůstatky zděných konstrukcí několika budov z období před asanací. Tyto nálezy odhalily původní podobu zástavby a přispěly k rekonstrukci obrazu života v pražském ghettu před jeho přestavbou.

Tyto archeologické objevy zdůrazňují význam pečlivého přístupu k modernizaci městské infrastruktury v historických částech Prahy. Každý takový nález obohacuje naše poznání o minulosti města a přispívá k uchování jeho kulturního dědictví pro budoucí generace.

Archeologické objevy související s pražskou kanalizací nejen obohacují poznání historického vývoje města, ale také ukazují na nutnost pečlivého přístupu při modernizaci infrastruktury v historických centrech. Stejnou důslednost a odbornou preciznost odráží i *Průvodce pražskou archeologií*²⁹, který přináší komplexní pohled na známé i skryté památky města. Kniha je nejen výborně sestaveným zdrojem informací, ale také čtivým a systematicky

²⁷ STALETÁ PRAHA. *Domy s věží v Praze. Ke středověké zástavbě a dataci objektů čp. 400 až 403 v Rytířské ulici ve světle nejnovějších výzkumů* in: *Staletá Praha*. Roč. 38, č. 2, 2022, s. 158–179.

²⁸ Městská část Praha 1. U Lužického semináře [online]. Praha: Městská část Praha 1. Dostupné z: <https://web.archive.org/web/20190728221922/https://www.praha1.cz/cps/praha-1-u-luzickeho-seminare.html> [cit. 26. 2. 2025].

²⁹ BOHÁČOVÁ, Ivana; CYMBALAK, Tomasz; ČIHÁKOVÁ, Jarmila; DRAGON, Zdeněk; HASIL, Jan et al. *Průvodce pražskou archeologií: památky známé, neznámé i skryté*. 2., upravené vydání. Praha: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Praha, 2018.

uspořádaným průvodcem, jenž propojuje nejnovější archeologické poznatky s historickými souvislostmi. Její strukturovaný obsah, podložený pečlivým výzkumem, dělá z této publikace cenný a inspirativní materiál pro odborníky i širokou veřejnost.

Podzemní struktury v evropských městech jsou fascinujícím dokladem historie, inženýrského umu i kulturních změn, které ovlivnily podobu měst a život jejich obyvatel. Od katakomb sloužících k pohřebním účelům až po moderní dopravní systémy se podzemní prostory vyvíjely v reakci na potřeby jednotlivých epoch. Přestože byly mnohé z těchto staveb vytvořeny s praktickým cílem, postupem času se staly významnými historickými a turistickými památkami, jež dnes přispívají k hlubšímu porozumění minulosti. Jejich ochrana a další výzkum jsou proto klíčové pro uchování kulturního dědictví a jeho zpřístupnění veřejnosti.

5 Symbolika podzemí v kulturním a literárním kontextu

Podzemí v lidské kultuře a literatuře představuje mocný symbol, který se v různých historických obdobích a kulturních tradicích objevuje s odlišnými významy. Je spojováno s tajemstvím, skrytými světy, transformací a nebezpečím. V literatuře podzemí často funguje jako metaforický prostor, který odráží temnou stránku lidské psychiky nebo společnosti. Tento koncept je úzce propojen s lidskou imaginací a často slouží jako kulisa pro důležité dějové momenty.

Podzemí může zároveň symbolizovat neznámo a zakázané, prostor, kam se běžně nevstupuje, ale kde se skrývá pravda či osudové poznání. V mnoha kulturách bylo podzemí místem nejen fyzickým, ale i duchovním, kam sestupovali hrdinové, aby prošli zkouškou, získali novou sílu nebo pochopení světa. Tento motiv lze nalézt již v antických mýtech a eposech, ale přetrvává i v moderní literatuře a filmu, kde podzemí často zobrazuje odcizení, vnitřní boj či přechod mezi dvěma světy. Jeho obraz se mění v závislosti na společenském kontextu, ať už jde o podzemní útočiště v době válek, kriminální podsvětí moderních metropolí nebo fantaskní labyrinty v dílech science fiction a fantasy.

5.1 Podzemí jako „skrytý svět“: psychologické a sociální aspekty

Podzemí je v literatuře a mýtech často zobrazováno jako „skrytý svět“ – prostor, který existuje paralelně s realitou, ale není běžně přístupný. Tento svět fascinuje svou tajemností, nebezpečností a možnostmi překračovat hranice známého. Vstup do podzemí symbolizuje přechod do jiného stavu bytí, kde dochází k odhalení tajemství, poznání pravdy, ale i k ohrožení

fyzického nebo duševního zdraví. Tento motiv nacházíme napříč historií, od antických příběhů o podsvětí a labyrintech až po moderní horory, detektivky nebo fantasy literaturu.

Psychologicky podzemí odráží nevědomé obsahy lidské mysli, ukryté před denní realitou. Psychoanalytik Carl Gustav Jung používal koncept podzemí jako symbol kolektivního nevědomí, kde jsou uložena traumata, potlačené touhy i archetypy. Tuto interpretaci rozvíjí i moderní psychologie, která podzemní prostory vnímá jako symbol nevědomých procesů.³⁰ Sestup do podzemí v literatuře může být interpretován jako cesta hrdiny k sebepoznání, během níž se postava setkává s vlastními strachy, potlačenými emocemi nebo pravdami, které jsou běžně ignorovány. Tento proces může být očistný a transformační, ale také představuje riziko – ztrátu sebe sama, šílenství nebo neschopnost návratu do reality. Takové motivy jsou časté v mýtech, jako je například Orfeův sestup do podsvětí³¹, nebo v moderní literatuře, kde podzemí často slouží jako metafora pro psychologickou hloubku a složitost lidské mysli.

Sociologicky podzemí symbolizuje nejen skryté aspekty společnosti, ale i marginalizované skupiny, které se pohybují na jejím okraji nebo mimo oficiální struktury. Podzemní prostory bývají v literatuře místem, kde se odehrávají zakázané aktivity, kde vznikají paralelní společnosti nebo kde se utváří odpor vůči normám. V dílech Victora Huga, jako jsou například *Bídníci*, jsou pařížské kanály útočištěm bezdomovců a zločinců, kteří se pohybují mimo dohled většinové společnosti. Tyto prostory zároveň symbolizují temnou stránku urbanizace – neviditelné a opomíjené vrstvy lidského života, které však neodmyslitelně patří k fungování měst.

V moderní literatuře se podzemí stává také místem rezistence a nezávislosti. Například v dystopických příbězích je podzemí často útočištěm rebelů, kteří bojují proti autoritářským režimům. Toto téma je silně přítomné v literatuře 20. století a odráží socio-politické napětí a touhu po svobodě.

Kromě psychologických a sociologických aspektů má podzemí v literatuře i symbolický rozměr. Spojuje svět hmotný a duchovní, známý a neznámý, povrch a hloubku. Přístup do těchto prostor bývá omezený a často chráněný zkouškami, což z něj činí místo zasvěcení a proměny. Literární podzemí tak nejen obohacuje příběhy o nový rozměr, ale zároveň funguje jako zrcadlo pro hlubší lidské otázky a dilemata.

³⁰ JUNG, C. G. *Člověk a jeho symboly*. Překlad Dagmar Steinová. Praha: Odeon, 1995.

³¹ GRAVES, R. *Řecké mýty I–II*. Praha: Mladá fronta, 1995.

5.2 Podzemí jako místo transformace: koncept „dvojího světa“ (nahore vs. dole)

Dělení světa na dvě úrovně je hluboce zakořeněný koncept v mytologiích, náboženstvích i literatuře. Tento dualismus se v literatuře odráží v kontrastu mezi světlem a tmou, věděním a nevěděním, řádem a chaosem. Podzemí v tomto smyslu často plní roli místa transformace, kde hrdina prochází zkouškami, mění se a objevuje nové poznání. Sestup do podzemí je často symbolem cesty do nevědomí, kde je nutné čelit skrytým strachům, vlastní minulosti nebo metaforickým zkouškám, které vedou k vnitřní proměně.

Tento motiv lze nalézt například v Dantově *Božské komedii*³², kde podzemní prostory pekla a očistce představují duchovní transformaci duše. Sestup do pekla zde není jen trestem, ale zároveň procesem sebepoznání a očisty. V moderní literatuře se tento prvek objevuje například u Dostojevského, kde podzemí symbolizuje vnitřní izolaci, úzkost a filozofické zkoumání sebe sama.³³ Hlavní postava se dobrovolně stahuje do „podzemí“ své mysli, čímž vyjadřuje svůj konflikt se společností a svou vlastní existenciální krizi.

Symbolika podzemí jako prostoru proměny se vyskytuje i v populární kultuře. Například v románu *Alenka v říši divů*³⁴ se hlavní hrdinka propadá do podzemního světa, kde se setkává s fantastickými bytostmi a zažívá surrealistické proměny. Tento svět funguje podle jiných pravidel než realita na povrchu a umožňuje protagonistce vidět svět jinýma očima.³⁵ Podobně v románu Neila Gaimana *Nikdykde* je podzemí alternativní realitou, kde platí jiná pravidla a kde dochází k radikální proměně protagonistů. Vstup do podzemního Londýna symbolizuje přechod mezi sociálními vrstvami, zapomnění a možnost znovunalezení vlastní identity.³⁶

V mnoha případech je podzemí místem iniciace, kde se hrdinové mění, ať už fyzicky, mentálně či duchovně. Často se setkávají s bytostmi, které jim pomáhají či je zkoušejí, a musí se vypořádat se svými obavami nebo pokušeními. Například v trilogii *Hunger Games* od Suzanne Collinové se podzemí stává útočištěm, ale zároveň i místem, kde se rozhoduje o osudu hlavních postav. Podzemí zde opět symbolizuje nejen fyzickou, ale i psychickou proměnu – únik ze světa na povrchu je provázen vnitřním přerodem.

³² ALIGHIERI, D. *Božská komedie*. Praha: Academia, 2009.

³³ DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Odeon, 1986.

³⁴ CARROLL, L. *Alice's Adventures in Wonderland*. London: Alma books, 2023

³⁵ DOUGLAS-FAIRHURST, R. *Alice in Wonderland: the never-ending adventures*. The Guardian. March 20, 2015 [cit. 2025-02-11] Dostupné z: <https://www.theguardian.com/books/2015/mar/20/lewis-carroll-alice-in-wonderland-adventures-150-years>.

³⁶ GAIMAN, N. *Nikdykde*. Polaris, 2017

Podzemí tedy v literatuře plní důležitou roli jako prostor transformace. Je místem, kde se přepisují pravidla, kde je možné překročit hranice běžného vnímání světa a kde dochází k zásadním obrátům v osobním vývoji postav. Tento koncept „dvojího světa“ – nahoře známý, racionální svět a dole tajemné, iracionální podzemí – je jedním z klíčových motivů, který dodává příběhům hloubku a umožňuje autorům zkoumat složité filozofické, psychologické a sociální otázky.

5.3 Temnota pod povrchem: mýtus a literatura

Podzemí bylo od nepaměti spojováno s temnotou, smrtí a neznámem. V mnoha mýtech a náboženských tradicích je podzemní svět sférou mrtvých nebo nadpřirozených bytostí. V antických mýtech se setkáváme s Hádovou říší, kam se vydávají hrdinové na nebezpečné výpravy. V severské mytologii je podzemím Helheim, království mrtvých, které je chladné a temné.

V literatuře tento motiv přetrvává a často se objevuje v hororových nebo gotických dílech. Například v knihách Edgara Allana Poea se často objevují hrobky, sklepení a katakomby, které reflektují hluboké lidské obavy z uvěznění, smrti a šílenství. V *Jámě a kyvadle* E. A. Poea je podzemí místem absolutního strachu, kde je jednotlivec konfrontován se svými největšími děsy. Více jsem se tomuto konkrétnímu tématu věnovala v mé bakalářské práci *Místo jako ohlas gotického románu v české strašidelné povídce 18. a 19. století*.³⁷ V románu *To* od Stephena Kinga je kanalizace místem, kde číhá monstrum, představující skrytou hrozbu, kterou dospělí ignorují, ale kterou děti vnímají jako strašidelnou realitu.³⁸ Podzemí zde opět symbolizuje nevědomé obavy a potlačené strachy, které se ve vhodných podmínkách mohou manifestovat v hrůzné podobě.

Gotická literatura využívá podzemí jako prostředí pro strašidelné příběhy, kde temnota a stísněnost prostorů evokují pocit ohrožení. Příkladem mohou být katakomby v románech Ann Radcliffové nebo sklepení v *Otrantském zámku* Horace Walpolea. Podobně v dílech H. P. Lovecrafta je podzemí místem, kde přebývají prastaré a děsivé entity, které ohrožují lidskou existenci. O těchto aspektech mluvím v mé bakalářské práci, kde se zabývám především gotickou literaturou a podzemím jakožto místem s tajemstvím.³⁹

³⁷ HOLUBOVÁ, A. Diplomová práce: *Místo jako ohlas gotického románu v české strašidelné povídce 18. a 19. století*. Univerzita Pardubice, 2023

³⁸ KING, S. *TO*. Beta Dobrovský, 2019

³⁹ HOLUBOVÁ, A. Diplomová práce: *Místo jako ohlas gotického románu v české strašidelné povídce 18. a 19. století*. Univerzita Pardubice, 2023

Ve fantasy literatuře hraje podzemí klíčovou roli jako prostor plný tajemství, nebezpečí a zkoušek, které musí hrdinové překonat. V Tolkienově *Pánu prstenů* je Morie temným podzemním světem, jenž číhá prastarým zlem, ale také svědectvím o dávné slávě trpasličího království. Tento prostor v sobě nese nejen fyzická nebezpečí, jako jsou skřeti, trollové či Balrog, ale i symbolickou výzvu – hrdinové zde čelí strachu z neznámého, své vlastní zranitelnosti a nevyhnutelnosti tragických událostí. Podzemí Morie představuje také průnik do minulosti, kde se odkrývá pád kdysi mocné civilizace, což dodává příběhu na vážnosti a ukazuje křehkost i těch nejvelkolepějších říší.⁴⁰

Podobně v sérii *Harry Potter* J. K. Rowlingové hraje podzemí významnou roli při budování atmosféry a prohlubování témat magie, tajemství a zkoušek. Bradavický hrad ukrývá pod svým povrchem řadu fascinujících, ale zároveň děsivých míst, která jsou klíčem k odhalení důležitých součástí příběhu. Tajemná komnata, skrytá hluboko pod hradem, je místem, kde Harry čelí obřímu baziliškovi, což symbolizuje jeho odvahu a schopnost čelit nejen fyzickému nebezpečí, ale i vlastním pochybnostem. Sklepení, kde se nachází učebna lektvarů profesora Snapea, evokuje chladnou, tajemnou atmosféru spojenou s objevováním skrytých znalostí a magie.⁴¹

Podzemí je v těchto světech více než „jen“ kulisou. Slouží jako metaforický prostor pro růst a proměnu hrdinů. V obou případech je cesta do podzemí spojena s podrobením se zkoušce – ať už se jedná o přežití v nehostinné Morii nebo o odhalení skrytého zla v Tajemné komnatě. Podzemní prostory často reflektují vnitřní konflikty postav – jejich strachy, pochybnosti, ale i odhodlání překonat překážky.

Zároveň podzemí v těchto světech nese výrazný symbolický význam. V *Pánu prstenů* je temnota podzemí připomínkou minulých chyb a zkázy, ale také výzvou k překonání zla, které přežívá v hlubinách světa. V *Harry Potterovi* podzemní prostory zosobňují neoběvené hloubky magického světa, které jsou nebezpečné, ale zároveň okouzující. Oba příklady ukazují, že podzemí ve fantasy literatuře není jen místem akce, ale i důležitým prvkem, který posouvá děj a odhaluje nové dimenze příběhu.

⁴⁰ TOLKIEN, J. R. R. *Pán prstenů: Společenstvo prstenu*. Argo, 2025

⁴¹ ROWLINGOVÁ, J. K. *Harry Potter a Tajemná komnata*. Praha: Albatros, 2000.

5.4 Podzemí v umění a architektuře

Podzemí jako symbol a fyzický prostor se od nepaměti odráželo v umění a architektuře, představujíc metaforu skrytého, neznámého a transformativního prostoru. Toto téma rezonuje v různých obdobích lidské historie, od starověkých hrobek po moderní umělecké instalace, a jeho interpretace se vyvíjela v souladu se změnami společenských a kulturních kontextů.

5.4.1 Podzemí v architektuře

Podzemí mělo v architektuře odjakživa nejen praktický, ale i symbolický význam. Již ve starověkých civilizacích se podzemní prostory využívaly k pohřebním účelům, jako místa pro setkání s božským nebo jako ochrana před vnějšími hrozbami.

Raně křesťanské katakomby v Římě představují jedny z nejznámějších příkladů podzemí jako sakrálního prostoru. Tyto prostory sloužily nejen jako pohřebiště, ale i jako tajná místa shromažďování prvních křesťanů v období pronásledování. Podobně i egyptské pohřební komory, včetně těch v prostorách pyramid, zdůrazňují podzemí jako místo přechodu mezi životem a smrtí, mezi pozemským a nadpozemským světem.

Jedinečný příklad podzemí v architektuře představuje podzemní město Derinkuyu v Turecku. Tento komplex podzemních chodeb, sítí a sálů sloužil jako útočiště pro tisíce obyvatel během konfliktů. Podzemní města zdůrazňují symboliku ochrany, izolace a propojení komunity.

V moderní architektuře je podzemí využíváno k vytváření symbolických přechodů mezi světy. Například skleněná pyramida v Louvru není pouze vstupem do podzemní galerie, ale rovněž ztělesněním myšlenky spojitosti mezi povrchem a skrytým světem umění. Dalším příkladem je podzemní galerie od Zahy Hadid, která využívá organický design k vyjádření propojení prostoru a přírody.

5.4.2 Podzemí v malířství

V malířství se podzemí často objevuje jako symbol mysteria, psychologických hlubin a přírodních nebo společenských procesů. Surrealisté, jako Salvador Dalí, často ztvárňovali podvědomé a iracionální aspekty lidské existence, které lze interpretovat jako metaforu podzemí. Dalšího obrazy, například „*Persistence of Memory*“, vyjadřují přechod mezi reálným

a skrytým světem, který má paralelu s podzemním prostředím.⁴²

Na české malířské scéně se podzemí jako téma objevuje v díle Františka Kupky, který ve svých abstraktních obrazech zkoumal koncepty pohybu a energie, jež mohou odkazovat na dynamiku podzemních toků a labyrintů. Dále Josef Váchal ve svých grafických listech a malbách zobrazoval motivy temnoty a duchovní transformace, jež může být spojena s podzemním jako prostorem změny a introspekce.

Podobné motivy nacházíme i v díle Mikuláše Medka, jehož expresivní malířství reflektuje lidské utrpení a transcendenci, což lze interpretovat jako hledání světla v temnotě podzemí. Tematika podzemních struktur a symbolů se rovněž objevuje v pracích mladší generace umělců, kteří se zabývají ekologickými a urbanistickými problémy.

Podzemí v malířství tedy představuje nejen prostor introspekce, ale i reflexi společenských otázek a vztahu člověka k prostředí, které je skryté a přístupné jen skrze hlubší zkoumání.

Podzemí v umění a architektuře často slouží jako metafora skrytých procesů ve společnosti. Tento přístup je patrný například v umění spojeném s industrializací, kdy byly podzemní prostory, jako jsou doly nebo tunely metra, využívány k zachycení neviditelné práce a jejích dopadů na společnost. Fotografové, jako byli Walker Evans⁴³ nebo Lewis Hine⁴⁴, dokumentovali tyto skryté světy a jejich vliv na život městské populace.

Podzemí tak v umění a architektuře plní roli mnohovrstevného symbolu, který propojuje fyzický prostor s metaforickým vyjádřením lidské existence a společenských struktur.

Tato kapitola tedy ukazuje, jak podzemí v kulturním a literárním kontextu slouží nejen jako prostředí pro vyprávění příběhů, ale i jako metafora lidské psychiky, společenských struktur a existenciálních obav.

6 Současné využití podzemních prostorů ve městech

Tato kapitola se zaměřuje na současné využití podzemních prostorů v městském prostředí, které se v reakci na rostoucí urbanizační tlaky a technologický pokrok stává stále komplexnější a strategičtější dimenzí městského rozvoje. Podzemí již není pouhou skrytou entitou, nýbrž se transformuje v aktivní součást městského organismu, která zásadně ovlivňuje

⁴² AGUER, M. *Salvador Dalí*. Brno: Computer Press, 2011.

⁴³MARZOLF, M. *Power and the Visual Image: Walker Evans and the Documentation of Poverty*. New York: Praeger, 1989.

⁴⁴GOLDMAN, J. *Lewis Hine: Let Us Now Praise Famous Men*. New York: Aperture, 1995.

jeho fungování, odolnost a kvalitu života na povrchu. Kapitola nejprve prozkoumá roli moderních technologií a podzemní infrastruktury, včetně rozsáhlých dopravních sítí, jako jsou metra a tunely, a klíčových energetických a inženýrských systémů, které tvoří neviditelnou, avšak nezbytnou páteř města. Dále se zaměří na podzemní prostory jako kulturní a turistické atraktivitu, analyzuje jejich proměnu v muzea, historické prohlídkové trasy a komerční či volnočasové zóny, přičemž se dotkne i otázek autenticity a reprezentace. Závěrečná část kapitoly se věnuje budoucnosti městských podzemí, s důrazem na ekologické inovace, udržitelné urbanistické plánování a architektonické výzvy, které formují vizi města jako hybridního a odolného systému. Skrze tyto tematické okruhy kapitola nenápadně provází čtenáře perspektivami nového materialismu a postmoderních teorií, které podtrhují aktivní roli materiálního prostředí a komplexní povahu městských prostorů v 21. století.

6.1 Moderní technologie a podzemní infrastruktura

Současné využití podzemních prostorů ve městech je neodmyslitelně spjato s pokročilými technologiemi a inženýrskými inovacemi, které umožňují stále rozsáhlejší a komplexnější integraci podzemí do městského organismu. Město, které se tradičně vnímá jako povrchový fenomén, se díky tomuto rozvoji transformuje v hybridní entitu, kde neviditelné sítě a struktury pod zemským povrchem hrají klíčovou roli v jeho fungování a odolnosti. Tyto materiální entity, od metra po datová centra, přestávají být pouhými pasivními stavebními prvky a stávají se aktivními aktéry, kteří utvářejí každodenní život moderních metropolí.

6.1.1 Dopravní síť

Podzemí představuje pro dopravní infrastrukturu ideální řešení v hustě zastavěných oblastech, kde je povrchový prostor vzácný a přesycený. Moderní technologie umožňují efektivní a bezpečné budování rozsáhlých dopravních systémů, které snižují kongesce, znečištění a optimalizují tok osob i zboží.

6.1.1.1 Metro a podzemní železnice

Systémy metra a podzemních železnic tvoří páteř hromadné dopravy ve většině světových metropolí a jsou jedním z nejvýznamnějších příkladů využití podzemí pro infrastrukturní účely. Význam podzemních drah pro městskou mobilitu lze také ilustrovat na vývoji pražského metra, jehož technické a urbanistické souvislosti podrobně shrnuje Fojtík⁴⁵.

⁴⁵ FOJTÍK, Pavel. *30 let pražského metra*. 2., rozš. vyd. Praha: Dopravní podnik hl. m. Prahy, 2004.

Města jako Londýn (s nejstarší sítí metra na světě), Paříž, Tokio nebo New York vděčí za svou mobilitu právě rozsáhlým podzemním sítím, které denně přepraví miliony cestujících. I Praha se svým metrem ukazuje, jak se lidské inženýrství dynamicky proplétá s geologickými podmínkami, vytvářejíce tak složitou síť, která sice zůstává skryta pod zemským povrchem, ale je nezbytná pro každodenní fungování města. Hlubší historický vhled do vývoje a vlivu londýnského metra je podrobněji rozebrán v kapitole *Historické příklady podzemních struktur v evropských městech: Londýnské podzemí* této práce.

Z hlediska nového materialismu můžeme na systémy metra nahlížet nejen jako na lidské výtvořiny, ale také jako na projev materiální „agency“ podzemí. Koncept „agency“ v kontextu nového materialismu odkazuje na schopnost neživých objektů, materiálů nebo prostředí ovlivňovat dění a podílet se na utváření světa, namísto aby byly pouhými pasivními nástroji lidského jednání.⁴⁶

Geologické složení půdy, přítomnost podzemní vody a stabilita hornin přímo ovlivňují metody ražby, volbu materiálů a celkové inženýrské řešení. Podzemí tak není jen prázdným prostorem k vyplnění, ale aktivním spolutvůrcem těchto monumentálních děl, jehož vlastnosti determinují a limitují lidské ambice. Tyto neviditelné tepny moderní městské tkáně se stávají klíčovými, byť často přehlíženými, aktéry v diskurzu o městské mobilitě a udržitelnosti. Jejich efektivita a spolehlivost jsou základem pro plynulý život na povrchu a pro udržení ekonomické aktivity městských center.

Dále, s ohledem na postmoderní optiku a kulturní studie, metro překračuje svou čistě utilitární funkci a stává se problémovým „non-místem“ (non-lieu). Tento koncept zavedl francouzský antropolog Marc Augé ve své teorii z konce 20. století. Augé definuje „non-místa“ jako prostory charakterizované pomíjivostí, anonymitou a absencí historické či sociální identity. Jsou to místa, kde se lidé pohybují bez vzájemných interakcí, jako jsou letiště, dálnice, supermarkety, a právě i metro.⁴⁷ V metru se sice lidé ocitají v těsné fyzické blízkosti, avšak bez navázání hlubších vztahů či sdílení skutečné komunity, což vytváří specifický pocit odcizení moderní společnosti. Denní rutina cestování metrem vytváří zvláštní druh městské zkušenosti, kde se jednotlivci ocitají ve fyzické blízkosti, ale zároveň udržují psychologickou distanci. Tato paradoxní blízkost a psychologická distance v podzemí rezonuje s pocity, které reflektoval T. S. Eliot v *Pustině*⁴⁸.

⁴⁶ BENNETT, J. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham: Duke University Press, 2010.

⁴⁷ AUGÉ, M. *Nemísta: Úvod do antropologie supermoderny*. Praha: Nakladatelství Dauphin, 2009.

⁴⁸ ELIOT, T. S. *Pustina a jiné básně*. Praha: Odeon, 1967.

6.1.1.2 Silniční tunely a podzemní parkoviště

Kromě kolejové dopravy se podzemí stalo klíčovým prostorem i pro automobilovou dopravu. Rozsáhlé silniční tunely, jako je například pražský tunelový komplex Blanka, nebo sítě tunelů ve skandinávských městech, odvádějí dopravu z povrchu, čímž uvolňují cenný městský prostor pro zeleň, pěší zóny, cyklostezky a veřejná prostranství. Podobně podzemní parkoviště efektivně řeší problém nedostatku parkovacích míst v hustě osídlených oblastech, aniž by narušovala estetiku a funkčnost povrchu. Tímto způsobem podzemí přímo přispívá ke zlepšení kvality života ve městech a umožňuje rekonfiguraci povrchové krajiny ve prospěch obyvatel.

6.1.1.3 Logistické tunely a doručovací systémy

V kontextu rostoucího objemu e-commerce a potřeby efektivní městské logistiky se objevují inovativní koncepty podzemních logistických tunelů. Projekty jako švýcarský Cargo Sous Terrain představují vizi podzemní sítě pro automatizovanou přepravu zboží, která by měla odlehčit povrchovým komunikacím, snížit emise a zefektivnit doručování.⁴⁹ Tyto systémy, byť zatím spíše ve fázi pilotních projektů a studií, demonstrují potenciál podzemí jako klíčového prostoru pro budoucí optimalizaci městské logistiky a snížení environmentální zátěže spojené s dopravou zboží. Představují další úroveň neviditelné infrastruktury, která má potenciál redefinovat vztah města k dopravě a obchodu.

6.1.2 Energetické a inženýrské sítě

Kromě dopravních systémů se podzemí stalo nenahraditelným prostorem pro vedení a ochranu klíčových energetických a inženýrských sítí, které jsou pro fungování moderního města naprosto nezbytné. Tyto sítě představují neviditelnou páteř, která napájí, zavlažuje a udržuje život na povrchu, ačkoli jejich existence zůstává většinou skryta očím běžných obyvatel. Jejich umístění pod zemí není náhodné – stabilní prostředí, ochrana před povětrnostními vlivy, vandalismus a úspora povrchového prostoru jsou klíčové faktory. Z pohledu nového materialismu lze na tyto sítě pohlížet jako na aktivní materiální aktéry, jejichž stabilita a funkčnost přímo ovlivňují agendu a možnosti městského rozvoje.

⁴⁹ Cargo Sous Terrain, „System,“ 2021, [21.05.2025]. Dostupné z: <https://www.cargosousterrain.ch/en/system/>.

6.1.2.1 Kabelové a potrubní sítě

Podzemí je ideálním místem pro vedení rozsáhlých kabelových sítí (elektrické rozvody, telekomunikační kabely, optická vlákna) a potrubních sítí (vodovody, kanalizace, plynovody, horkovody). Jejich uložení pod zemí je zásadní pro ochranu před vnějšími vlivy, jako jsou extrémní teploty, mrazy, povodně nebo bouře, které by na povrchu mohly způsobit rozsáhlé výpadky.⁵⁰ Zároveň se tímto řešením minimalizuje vizuální znečištění městské krajiny a uvolňuje se povrch pro esteticky příjemnější a funkčnější využití. Dnešní kanalizační systémy jsou často integrované se systémy pro management dešťové vody, což dále podtrhuje jejich roli v ekologické odolnosti města.

6.1.2.2 Podzemní úložiště energií

Stabilní teplotní podmínky podzemí a jeho geologické vlastnosti se čím dál více využívají pro úložiště energií, což je klíčové pro optimalizaci energetických sítí a podporu obnovitelných zdrojů. Jedním z konceptů je skladování tepla, například sezónní akumulace solární energie z letního období pro zimní vytápění, často ve velkých podzemních vodních nádržích.⁵¹ Další inovací jsou systémy stlačeného vzduchu pro stabilizaci elektrické sítě (CAES – Compressed Air Energy Storage), které byly testovány například ve Finsku jako součást urbanistických a energetických strategií. Tyto systémy ukládají přebytečnou elektrickou energii (např. z větrných farem v době nízké poptávky) stlačením vzduchu do podzemních jeskyní nebo umělých komor. V době zvýšené poptávky se stlačený vzduch uvolní, pohání turbínu a generuje elektřinu. Tímto způsobem podzemí funguje jako velkokapacitní baterie, která zvyšuje flexibilitu a spolehlivost energetické infrastruktury a je zásadní pro přechod na decentralizované a obnovitelné zdroje.⁵²

6.1.2.3 Geotermální energie

Využití geotermální energie, tedy tepla z nitra Země nebo z podzemních vod, je dalším příkladem synergie mezi lidskou technologií a materiálními vlastnostmi podzemí. Stabilní teplota pod zemským povrchem umožňuje efektivní vytápění a chlazení budov prostřednictvím geotermálních tepelných čerpadel. Tyto systémy minimalizují spotřebu fosilních paliv a snižují emise skleníkových plynů. V některých severských městech, jako je například Stockholm, jsou

⁵⁰ *Podzemní urbanismus – řešení problematiky městské infrastruktury*. Stavebnictví, 2019, [cit.20.05.2025]. Dostupné z: <https://www.casopisstavebnictvi.cz/clanky-podzemni-urbanismus-reseni-problematiky-mestske-infrastruktury.html>

⁵¹ REUSS, M. *Seasonal Thermal Energy Storage – Basics and Realised Projects*. Solites. Steinbeis Forschungsinstitut, 2015, [20.05.2025]. Dostupný zde: <https://www.solites.de/download/8F66-Seasonal-Thermal-Energy-Storage.pdf>

⁵² VÄHÄÄHO, I. Development for Urban Underground Space in Helsinki. *Energy Procedia* 96 2016, 824–832.

geotermální vrty běžnou součástí energetického mixu, kde se geotermální teplo využívá pro dálkové vytápění a horkovodní systémy. Tento přístup představuje jeden z nejkologičtějších způsobů, jak využít „agency“ samotné Země k podpoře udržitelného městského rozvoje.⁵³

6.1.3 Datová centra a telekomunikace

V digitální éře se podzemí stalo strategickým prostorem také pro datová centra a telekomunikační sítě, které tvoří základ globální konektivity a informační společnosti. Podzemní prostory nabízejí ideální podmínky pro umístění datových center díky své přirozeně stabilní teplotě, která snižuje náklady na chlazení, a také díky zvýšené bezpečnosti a ochraně před přírodními katastrofami, teroristickými hrozbami nebo kybernetickými útoky, které by na povrchu mohly mít devastující dopad. V České republice slouží jako příklad přestavba bývalého vojenského bunkru na jedno z největších datových center v zemi.⁵⁴ Mnohá datová centra jsou budována v bývalých bunkrech nebo podzemních lomech, což podtrhuje jejich robustnost a odolnost. Tyto neviditelné nervové uzly moderního světa jsou materiálními ztělesněními naší závislosti na nepřetržitém toku dat. Souběžně s rozvojem datových center se pod zemí rozšiřují i rozsáhlé podzemní optické sítě, které zajišťují vysokorychlostní internet a telekomunikační služby pro města i mezi kontinenty. Jejich umístění pod zemským povrchem chrání tyto kritické informační tepny před fyzickým poškozením a zajišťuje spolehlivost globálních komunikačních systémů, čímž se podzemí stává klíčovým aktérem v utváření naší digitální krajiny.⁵⁵

6.2 Podzemní prostory jako kulturní a turistické atraktivity

Podzemní prostory, kdysi primárně utilitární nebo dokonce opuštěné, procházejí fascinující transformací a stávají se vyhledávanými místy pro setkávání, kulturní zážitky a turistické atrakce. Tato proměna odráží rostoucí zájem o alternativní využití městského prostoru a oživení zapomenutých míst.

⁵³ HAZDROVÁ, M. *Geotermální energie a její využití*. Praha: Ústřední ústav geologický, 1981.

⁵⁴ SEDLÁK, J. *Největší datové centrum v ČR: Bývalý vojenský bunkr jako digitální trezor*. Root.cz, 2014, [cit.20.05.2025]. Dostupné z: <https://www.root.cz/clanky/nejvetsi-datove-centrum-v-cr/>

⁵⁵ *Podzemní urbanismus – řešení problematiky městské infrastruktury*. Stavebnictví, 2019, [cit.20.05.2025]. Dostupné z: <https://www.casopisstavebnictvi.cz/clanky-podzemi-urbanismus-reseni-problematiky-mestske-infrastruktury.html>

6.2.1 Muzea a galerie

Některé podzemní prostory našly nové využití jako muzea a galerie, které nabízejí jedinečnou atmosféru a akustiku, často podpořenou konstantní teplotou a vlhkostí, což je ideální pro uchovávání artefaktů. Příkladem je Lapidárium Národního muzea v Praze, umístěné v podzemí pavilonu na Výstavišti, kde jsou prezentovány cenné kamenné originály architektonických a sochařských děl z českých dějin.⁵⁶ Také části Pařížských katakomb, původně obrovské vápencové lomy a později rozsáhlé kostnice, dnes slouží jako muzeum s expozicemi, které ukazují historii města optikou jeho pohřbené populace. V neposlední řadě, i taková instituce jako Louvre v Paříži, byť primárně povrchové muzeum, využívá své podzemní prostory, včetně základů původní středověké pevnosti, pro rozsáhlé expozice, servisní zázemí a vstupní haly.⁵⁷ Tímto způsobem podzemí nejen poskytuje fyzický prostor, ale také symbolicky odkrývá hlubší vrstvy historie a archeologie pod městským povrchem. Některá muzea dokonce vznikají zcela nově pod zemí, aby nenarušovala historický kontext povrchu, ale zároveň nabídla moderní a prostorné výstavní plochy, což je trend patrný například u některých současných muzeí v Asii.

6.2.2 Historické podzemí a prohlídkové trasy

Mnoho měst zpřístupňuje své historické podzemí a prohlídkové trasy veřejnosti, čímž odkrývá fascinující vrstvy minulosti a umožňuje návštěvníkům nahlédnout do dříve skrytých dimenzí městského života. Tyto prohlídkové trasy se stávají „místy paměti“ (lieux de mémoire), kde se uchovává a interpretuje kolektivní historie města, často v kontrastu s oficiálními narativy na povrchu. Brněnské podzemí zahrnuje například labyrint sklepů pod Zelným trhem, kostnici u sv. Jakuba a Mincmistrovský sklep, které nabízejí vhled do středověkého hospodářství, pohřebních zvyklostí a každodenního života. Podobně Plzeňské historické podzemí představuje rozsáhlý systém chodeb, studní a sklepů, který sloužil k pivovarnictví, skladování a ochraně obyvatel, a dnes odhaluje historické technologické postupy a městské strategie přežití. Jak shrnují Šírová-Motyčková a Šír, městská podzemí České republiky sloužila historicky nejen hospodářským a vojenským účelům, ale dnes jsou významnou součástí kulturní a turistické infrastruktury.⁵⁸ Zvláštní zmínku si zaslouží také Edinburské podzemí, zejména podzemní klenby na Blair Street a The Real Mary King's

⁵⁶ Národní muzeum. *Lapidárium Národního muzea*. Národní muzeum, 2025, [cit.21.05.2025.]. Dostupné z: <https://www.nm.cz/navstivte-nas/objekty/lapidarium-narodniho-muzea>.

⁵⁷ BARTZ, G. a KÖNIG, E. *Louvre*. Umění a architektura. V Praze: Slovart, 2007.

⁵⁸ ŠÍROVÁ-MOTYČKOVÁ, K. a ŠÍR, J. *Podzemí České republiky: jeskyně, hornická díla, chrámová, zámecká, hradní a městská podzemí, vinné sklepy, vojenské pevnosti a další. Naše země*. Olomouc: Rubico, 2021.

Close, které vyprávějí drsné příběhy o dřívějším životě ve městě, často spojené s chudobou, kriminalitou a epidemiologickými výzvami v 17. století. Tyto prostory slouží jako autentické připomínky méně idylické, ale neméně důležité historie města. Takové zpřístupňování podzemí nejenže zvyšuje turistickou atraktivitu, ale také přispívá k hlubšímu pochopení komplexity městského vývoje.

6.2.3 Volnočasové a komerční využití podzemních prostor

Podzemní prostory nabízejí ideální prostředí i pro koncertní sály a kluby, protože minimalizují rušení okolí a často disponují vynikající akustikou, což vytváří unikátní kulturní zážitky. Jejich izolace od povrchového hluku a světla umožňuje vytvářet pohlcující atmosféru pro performativní umění, což vytváří unikátní kulturní zážitek, jak lze pozorovat např. v klubu Cross Club v Praze, který využívá podzemní architekturu i akustiku k vytvoření výrazné audiovizuální identity⁵⁹ nebo v klubu Everything na nám. Republiky v Pardubicích.⁶⁰

Z hlediska komerčního využití se podzemí stalo hostitelem nákupních galerií a restaurací. Podzemní obchodní centra a gastronomické provozy efektivně využívají prostor pod povrchem a nabízejí alternativní nákupní a stravovací zážitky. Příkladem je Westfield Stratford City v Londýně, jedno z největších městských nákupních center, které integruje rozsáhlé podzemní plochy, nebo některé části Paláce Koruna v Praze, které mají několik podzemních podlaží s obchody a službami. Tyto prostory mohou být interpretovány jako „simulakra“ ve smyslu filosofa Jeana Baudrillarda. Simulakrum je kopie bez originálu, reprezentace, která se stala realitou sama o sobě. V kontextu podzemních galerií se jedná o reprodukci povrchového, venkovního nákupního zážitku, kde je denní světlo nahrazeno pečlivě řízeným umělým osvětlením, přírodní scenérie jsou nahrazeny designovými prvky a venkovní ruch je nahrazen kontrolovaným zvukem. Jsou to hyperreálné prostory, které sice evokují pocit „města“, ale ve skutečnosti jsou pečlivě konstruovanými a izolovanými bublinami konzumu. Z psychologického hlediska lze podzemí vnímat i jako archetyp stínu – nevědomí, jak jej popsal C. G. Jung.⁶¹

I pro sport a rekreaci se nachází využití v podzemí. Kromě podzemních bazénů nebo horolezeckých stěn se objevují i inovativní koncepty, jako je Lowline Park v New Yorku, který usiluje o vytvoření podzemního parku s přirozeným světlem pomocí pokročilých technologií

⁵⁹ Cross Club. *Cross Club Praha*. 2025, [cit.21.05.2025.] Dostupné z: <https://www.crossclub.cz>.

⁶⁰ Everything Club. *Klub Everything Pardubice*. 2025, [cit.21.05.2025.] Dostupné z: <https://www.everythingpardubice.cz>

⁶¹ JUNG, C. G. *Člověk a jeho symboly*. Překlad Dagmar Steinová. Praha: Odeon, 1995.

pro přenos slunečního svitu. Toto snažení představuje snahu o novou definici veřejného prostoru, který se neomezuje pouze na povrch, a testuje hranice lidské adaptace na podzemní prostředí.⁶²

6.3 Budoucnost městských podzemí: ekologie a urbanistické inovace

Budoucnost městských podzemí se jeví jako klíčová pro udržitelný rozvoj a inovativní urbanistické plánování. V kontextu klimatických změn, růstu populace a stále většího tlaku na městské prostředí, podzemí nabízí řešení, která přesahují pouhé rozšiřování prostoru. Stává se tak integrální součástí ekologických strategií a inteligentních městských systémů, kde je podzemí vnímáno jako aktivní partner v utváření odolného a udržitelného městského prostředí.

6.3.1 Zelená infrastruktura a hospodaření s vodou

Podzemní prostory hrají stále významnější roli v rámci zelené infrastruktury a efektivního hospodaření s vodou ve městech. Městské oblasti se potýkají s problémy, jako jsou záplavy způsobené přívalovými dešti a nedostatek vody v obdobích sucha. V reakci na tyto výzvy se rozvíjejí systémy podzemních zásobníků dešťové vody, které umožňují sběr a zadržování srážek. Tato voda může být následně využita pro zavlažování zeleně, splachování nebo jako užitková voda, čímž se snižuje zatížení kanalizačních systémů a omezuje odtok znečištěných vod do řek. Konkrétním příkladem může být projekt „Cloudburst Management“ v Kodani, kde se podzemní potrubí a nádrže využívají k dočasnému zadržení obrovského množství dešťové vody během přívalových dešťů, aby se zabránilo záplavám na povrchu, a poté se voda řízeně uvolňuje nebo vsakuje. Tato strategie je součástí širšího konceptu podzemního urbanismu (Podzemní urbanismus 2019).

Moderní technologie také umožňují budování podzemních systémů čištění odpadních vod, které minimalizují vizuální dopad na povrch a efektivně recyklují vodu v uzavřeném městském cyklu. Historický odkaz na kanalizaci v Praze, kterou jsem zmínila mimo jiné v kapitole *Historické příklady podzemních struktur v evropských městech* v části o pražské kanalizaci, ukazuje, že snaha o podzemní řešení hygienických problémů má dlouhou tradici, a dnešní technologie ji posouvají na novou úroveň s ohledem na ekologické principy.

Inovativním přístupem je také využití podzemí pro pěstování plodin. Koncepty podzemních farem, jako je například „Growing Underground“ v Londýně, demonstrují, jak lze pod zemí efektivně pěstovat zeleninu a bylinky s minimální spotřebou půdy

⁶² Lowline. *The Lowline – A New Underground Park*. About-Vision, 2013, [cit.20.05.2025.] Dostupné z: <https://www.thelowline.org/>.

a vody. Tyto vertikální farmy často využívají hydroponii a aeroponii, kontrolované mikroklima a LED osvětlení, což minimalizuje potřebu pesticidů a výrazně snižuje „potravinové míle“ – vzdálenost, kterou potraviny urazí od producenta ke spotřebiteli. Z pohledu nového materialismu tak podzemí, jako materiální entita, transformuje naši interakci s „přírodou“ a stává se součástí nového, kontrolovaného agrosystému, který zvyšuje odolnost města.⁶³

6.3.2 Udržitelné urbanistické plánování a odolnost

Podzemí se stává klíčovým nástrojem pro udržitelné urbanistické plánování, neboť umožňuje zahušťování měst bez kompromitace kvality života na povrchu. Jak upozorňuje Marta Opplová, urbanistický rozvoj měst musí být úzce provázán s ochranou životního prostředí a udržitelností, přičemž právě prostorové hospodaření – včetně využívání podzemí – tvoří jeden z klíčových nástrojů.⁶⁴ Přesunem infrastruktury, parkování a dalších funkcí pod zem se uvolňuje cenný povrchový prostor pro veřejné parky, pěší zóny, bydlení a zeleň, což přispívá ke zvýšení biodiverzity a zlepšení mikroklimatu.

Významným a inspirativním příkladem komplexního využívání podzemí je Helsinky, hlavní město Finska. Toto město aktivně buduje a využívá rozsáhlou „podzemní síť“, která je výsledkem promyšleného a dlouhodobého strategického plánování ze strany městských úřadů a místních inženýrů. Helsinky disponují sítí více než 9 milionů metrů krychlových podzemních prostor, které zahrnují nejen metro, parkoviště a tunely, ale i veřejné kryty (schopné pojmout celou populaci města), nákupní centra, kostely, sportoviště (včetně podzemního bazénu), sklady, a dokonce i ropnou rafinerii. Tento přístup umožňuje efektivní využití prostoru pod městem a zároveň zvyšuje odolnost města vůči chladnému klimatu a potenciálním krizovým situacím. Plánování těchto podzemních komplexů je založeno na konceptu „města ve městě“, kde podzemí slouží jako plnohodnotná, ale skrytá dimenze, která doplňuje a podporuje život na povrchu. Strategie byla vyvíjena s ohledem na bezpečnost, energetickou účinnost a multifunkčnost, což ukazuje na aktivní „agency“ státu a městské správy ve formování městského prostředí ve spolupráci s geologickými podmínkami.⁶⁵

V rámci konceptů „smart city“ se podzemní technologie integrují do komplexních inteligentních systémů pro správu energií, dopravy, odpadů a vody.⁶⁶ Senzory a datové analýzy

⁶³ BALLARD, R., STEVEN D. *Growing Underground: The Hydroponic Farm Hidden 33 Metres Below London*. WIRE, 2017, [cit.20.05.2025]. Dostupné z: <https://www.wired.com/story/underground-hydroponic-farm>.

⁶⁴ OPPLOVÁ, M. *Životní prostředí měst a regionů*. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1996.

⁶⁵ VÄHÄÄHO, I. Development for Urban Underground Space in Helsinki. *Energy Procedia* 96 2016, 824–832.

⁶⁶ SLAVÍK, J. *Smart city v praxi: jak pomocí moderních technologií vytvářet město příjemné k životu a přátelské k podnikání*. Praha: Profi Press, 2017.

umožňují optimalizovat provoz podzemních sítí, detekovat poruchy a zvyšovat efektivitu a odpovídají dlouhodobé potřebě systémového přístupu ke správě městského prostředí⁶⁷. Z hlediska posthumanismu se město stává hybridním organismem, kde se lidské a nelidské elementy (technologie, infrastruktura, geologické prostředí) propojují v komplexní síti. Tato integrace směřuje k vyšší odolnosti (resilience) měst vůči vnějším šokům, jako jsou přírodní katastrofy např. povodně, extrémní teploty, ale i zemětřesení v seizmicky aktivních oblastech, nebo krizové situace. Podzemí může sloužit jako bezpečný úkryt, úložiště kritických zásob nebo jako stabilní prostředí pro citlivé technologie a kritickou infrastrukturu.

6.3.3 Architektonické a inženýrské výzvy a inovace

Rozsáhlé podzemní projekty však přinášejí i značné architektonické a inženýrské výzvy. Vyžadují vývoj nových materiálů, pokročilé stavební postupy (např. tunelovací stroje TBM, které umožňují ražbu s minimálním narušením povrchu) a inovativní řešení pro ventilaci, osvětlení a hospodaření s vodou. Kromě technických aspektů je nutné řešit i psychologický dopad dlouhodobého pobytu lidí v podzemí. Designéři a architekti se snaží minimalizovat pocit klaustrofobie a izolace využitím propracovaných osvětlovacích systémů simulujících denní světlo (např. světlovody, umělá okna s výhledem na simulované scenérie) a příjemných materiálů. Cílem je vytvářet prostředí, které je nejen funkční, ale i psychologicky komfortní, což je v souladu s požadavky na harmonický rozvoj městského prostředí.⁶⁸ Tyto výzvy podněcují neustálé inovace v oblasti podzemního stavitelství a designu, posouvající hranice možného v urbanismu.

Hygiena, čistota, nečistota

7 Úvod do problematiky hygieny a urbanismu 19. století

V 19. století se městské prostředí stalo místem, kde se začaly projevovat důsledky rychlé urbanizace a rostoucího počtu obyvatel. Tento proces, který probíhal především v evropských metropolích, byl spojen s vážnými hygienickými problémy, které se staly katalyzátorem pro změnu nejen v oblasti městské infrastruktury, ale i v celkovém pojetí městského plánování. Hygiena a její nedostatečnost v té době nejen že ovlivňovaly zdraví obyvatel, ale staly se i klíčovým faktorem v rozvoji moderního městského prostředí.

⁶⁷ OPPLOVÁ, M. *Životní prostředí měst a regionů*. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1996.

⁶⁸ OPPLOVÁ, M. *Životní prostředí měst a regionů*. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1996.

Začátkem 19. století byla většina evropských měst stále závislá na tradičních, zastaralých metodách odstraňování odpadních vod a zajištění veřejného zdraví. Kanalizace v tehdejších městech byla buďto neexistující, nebo zcela nedostatečná. Tato skutečnost vedla k častým epidemiím, které měly devastující dopad na městskou populaci. Jednou z nejničivějších epidemií byla cholera, která mezi lety 1830 a 1860 v Evropě způsobila tisíce úmrtí⁶⁹. Epidemie cholery, která v Londýně a dalších evropských městech vrcholila v 40. a 50. letech 19. století, vedla k závažné kritice současného stavu hygieny ve městech.

Ve své knize *The Cholera Years* (1962) Charles E. Rosenberg ukazuje, jak cholera nejen že ovlivnila životy obyvatel, ale také jak změnila pohled na vztah mezi městským prostředím a veřejným zdravím. V Londýně a Paříži, kde byly hygienické podmínky v té době zcela nedostačující, se epidemie cholery staly zásadními faktory, které spustily vládní a veřejné reformy v oblasti městské infrastruktury.

Hygienické problémy měst byly nejen zdravotní, ale i sociální. Zdraví obyvatel bylo přímo ohroženo nekontrolovaným šířením nemocí, a městské vlády začaly čelit rostoucímu tlaku na řešení těchto problémů. V Londýně v roce 1854 například zemřelo více než 10 000 lidí na cholera. Tento „epidemiologický zlom“ vedl k založení nových zdravotních a sanitárních politik, které měly dalekosáhlý vliv na urbanismus a architekturu.⁷⁰

Jeden z klíčových momentů v historii městské hygieny představoval projekt sira Josepha Bazalgetteho, inženýra, který navrhl a realizoval rozsáhlý kanalizační systém pro Londýn. Jeho projekt byl vysoce inovativní a předběhl svou dobu: bazalgetteova síť kanalizace a odpadních vod vedla mimo městské oblasti do řeky Temže, čímž eliminovala významný zdroj nákazy a zásadně zlepšila hygienické podmínky v metropoli (Melosi, 2000)⁷¹. Podobné projekty, jak ukazuje například Melosi v knize *The Sanitary City*, měly zásadní vliv na urbanistické plány a vyústily v novou éru městské infrastruktury, která byla neoddělitelně spjata s požadavky na veřejné zdraví.

Stejně jako v Londýně, i v Paříži začaly hygienické reformy v polovině 19. století s velkými městskými přestavbami, které inicioval prefekt Georges-Eugène Haussmann.

⁶⁹ ROSENBERG, Charles E. *The cholera years: the United States in 1832, 1849, and 1866*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1962.

⁷⁰ PORTER, R. *London: A Social History*. Harvard University Press Cambridge: Massachusetts, 1995.

⁷¹ MELOSI, M. V. *The Sanitary City: Urban Infrastructure in America from Colonial Times to the Present*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000.

Hausmannova přestavba Paříže, která probíhala v letech 1853–1870, byla známá svou novou urbanistickou strukturou, jež zahrnovala širší bulváry, nové veřejné parky a vylepšenou kanalizační síť. Město Paříž se tímto způsobem stalo vzorem moderního městského plánování, ve kterém se hygienické a zdravotní požadavky staly klíčovým prvkem.

Hausmann, inspirován epidemiemi cholery a nekontrolovaným šířením nemocí ve staré Paříži, se rozhodl radikálně modernizovat městskou infrastrukturu, čímž se Paříž stala průkopníkem v oblasti hygieny. Přestavba městských čtvrtí vedla nejen k estetickým změnám, ale i k zajištění lepších podmínek pro zdraví obyvatel díky novým kanalizačním systémům a zlepšení větrání (Hall, 2014).⁷²

Městská hygiena a sanitace nebyly pouze technické problémy, ale i symbolickými aspekty vnímání čistoty a nečistoty ve společnosti. Jak ukazuje Mary Douglasová ve své knize *Purity and Danger*, čistota a nečistota mají hluboký sociální a kulturní význam, který přesahuje hranice hygienických praktik.⁷³ Ve městských čtvrtích, kde byla hygienická situace nejhorší, přetrvávala nejen vysoká míra nemocnosti, ale také sociální stigma, které bylo spojeno s chudobou a špatnými životními podmínkami.⁷⁴

Nečistota byla často spojována s chudinskými čtvrtěmi, kde žili ti, kteří neměli přístup k základním hygienickým službám. V těchto oblastech byla kanalizace a přístup k čisté vodě zcela nedostatečná, což vedlo k šíření infekčních nemocí.⁷⁵ Tato kulturní a sociální dimenze hygieny v městském prostoru ukazuje, jak byla hygiena nejen technickým problémem, ale i kulturním a politickým tématem, které formovalo městské uspořádání a strukturu městské společnosti (Douglas, 1966).⁷⁶

Zdraví a hygiena se tedy v 19. století staly klíčovými faktory při vytváření moderního městského prostředí. Nejenže ovlivnily technické aspekty městské infrastruktury, ale i formovaly městskou krajinu, veřejný prostor a životní podmínky obyvatel. Města jako Londýn

⁷² HALL, P. *The City of Monuments* in: *The Making of the Modern City: Urban Transformation in London and Paris*. Blackwell Publishing 2014, s. 202-208.

⁷³ DOUGLAS, M. *Ritual Uncleaness* in: *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Ark, 1984, s. 7-29.

⁷⁴ DOUGLAS, M. *Secular Defilement* in: *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Ark, 1984, s. 29-41.

⁷⁵ DOUGLAS, M. *The System at War with Itself* in: *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Ark, 1984, s. 140-159.

⁷⁶ DOUGLAS, M. *The System Shattered and Renewed* in: *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Ark, 1984, s. 159-180.

a Paříž se staly vzorem pro moderní hygienické reformy, které umožnily městům růst a rozvíjet se nejen z hlediska urbanismu, ale i z hlediska zdraví a kvality života obyvatel. Hygienické problémy a epidemie, jako byla cholera, nejen odhalily slabiny tehdejších měst, ale zároveň přispěly k jejich modernizaci a transformaci na města 20. století.

7.1 Podzemní kanalizace jako katalyzátor městských změn

Základním úkolem kanalizačních systémů bylo oddělit odpadní vody od pitné vody, což umožnilo eliminovat jednu z hlavních příčin šíření infekčních nemocí, jako byly cholera, mor nebo tyfus. V předindustriální éře bylo mnoho evropských měst založeno na venkovských hygienických praktikách, které nebraly v úvahu rostoucí hustotu městské populace a její neustále rostoucí nároky na infrastrukturu. Jak ukazuje například Ch. E. Rosenberg ve své knize *The Cholera Years*, epidemie cholery, která v roce 1854 zasáhla Londýn, měla ničivý dopad na veřejné zdraví a byla klíčovým faktorem pro změnu v přístupu k hygieně. Smrt více než 10 000 lidí v Londýně zůstala silným impulsem pro vznik moderní kanalizace.⁷⁷

Londýn a Paříž, dvě hlavní evropské metropole, prošly v polovině 19. století zásadními reformami v oblasti kanalizační infrastruktury. Londýn, zasažený ničivými epidemiemi cholery, začal v roce 1858 realizovat projekt sira J. Bazalgetteho, který se stal jedním z nejvýznamnějších technických počínů 19. století. Bazalgette navrhl a postavil rozsáhlý kanalizační systém, který vedl odpadní vody z centra města do řeky Temže, mimo hlavní obytné oblasti. Tento projekt nejen že výrazně zlepšil hygienu ve městě, ale také změnil vizuální a funkční strukturu Londýna.⁷⁸

Podobně v Paříži, kde se situace s veřejnou hygienou stala neudržitelnou, došlo k reformám pod vedením prefekta Georgese-Eugène Haussmanna. V rámci rozsáhlé městské přestavby mezi lety 1853 a 1870 byly v Paříži budovány nové kanalizační systémy, které nejen že přispěly k zajištění lepší hygieny, ale také proměnily městskou krajinu. Haussmann se inspiroval výzvami spojenými s epidemiemi a začal vytvářet širší bulváry, nové parky a modernizované kanalizační sítě, které zajišťovaly lepší odvádění odpadních vod a větrání městských oblastí.

⁷⁷ ROSENBERG, Ch. E. *The cholera years: the United States in 1832, 1849, and 1866*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1962.

⁷⁸ MELOSI, M. V. *The Sanitary City: Urban Infrastructure in America from Colonial Times to the Present*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000.

Město Paříž se tak stalo vzorem pro moderní metropole, kde se hygienické potřeby staly součástí urbanistického plánování.⁷⁹

Praha, stejně jako ostatní evropská města, čelila v 19. století závažným hygienickým problémům, které byly důsledkem rostoucí urbanizace. Prvotní snahy o vybudování kanalizace v hlavním městě byly iniciovány v polovině 19. století, kdy epidemie cholery a jiných infekčních nemocí upozornily na nedostatečné hygienické podmínky. Historie pražské kanalizace je fascinujícím příběhem o tom, jak se město vyrovnávalo s těmito výzvami a jak kanalizační systémy přispěly k zajištění veřejného zdraví.

První kanalizační systémy byly v Praze vybudovány na začátku 60. let 19. století, kdy byla zahájena výstavba kanalizace v oblasti Starého Města. Systém byl původně navržen pro odvod dešťové vody, ale později byl rozšířen o odpadní vody, což zásadně přispělo k lepším hygienickým podmínkám. V roce 1870, pod vlivem hygienických reformátorů, byl přijat plán na rozšíření kanalizační sítě po celém městě, což vedlo k vytvoření první skutečně moderní kanalizační infrastruktury v 90. letech 19. století. Významným mezníkem byla také výstavba nové kanalizace v oblasti Nového Města, která byla projektována s ohledem na potřebu efektivního odvádění odpadních vod mimo městskou aglomeraci.⁸⁰ Tento vývoj je podrobně zdokumentován na webových stránkách Pražských vodovodů a kanalizací (PVS), které popisují klíčové milníky v historii pražské kanalizace. Článek na stránkách PVS čerpá z historických zdrojů a odborných studií Jaroslava Jáška, které se zaměřují na technický a sociální kontext výstavby kanalizačních systémů v 19. století. Historická analýza vývoje kanalizace v Praze nám poskytuje důležité souvislosti pro pochopení širšího historického kontextu hygienických reforem v městském prostředí.

7.1.1 Význam podzemní kanalizace pro moderní urbanismus

Výstavba kanalizace měla dalekosáhlý dopad na organizaci městských prostor. Dříve chaotické a neplánované městské struktury, v nichž kanalizace často chyběla nebo byla naprosto nevyhovující, byly postupně reorganizovány tak, aby infrastruktura mohla fungovat efektivně. Kanalizace se stala neoddělitelnou součástí nově navrhovaných městských čtvrtí a

⁷⁹ HALL, P.. *The City of Monuments in: The Making of the Modern City: Urban Transformation in London and Paris*. Blackwell Publishing 2014.

⁸⁰ *Pražské vodovody a kanalizace*. Historie kanalizace [online]. Praha: PVK, 2024 [cit. 2024-11-25]. Dostupné z: <https://www.pvs.cz/historie/historie-kanalizace/>

ulic. V Londýně a Paříži byly navrženy plány, které reflektovaly hygienické potřeby, což vedlo k zásadní proměně městské krajiny.⁸¹

S výstavbou kanalizačních systémů došlo i k širším změnám v urbanismu. V Paříži, kde byla přestavba propojena s novými sanitárními požadavky, byla kanalizace součástí širšího plánu na vytvoření moderního a zdravého městského prostoru. V Londýně se po realizaci Bazalgetteho systému změnilo nejen hygienické podmínky, ale také organizace veřejných prostor, kdy městská infrastruktura začala zahrnovat nejen silnice a bulváry, ale i podzemní kanalizační systémy.⁸²

V Praze měla výstavba kanalizace podobný vliv na organizaci městských čtvrtí. S postupnou výstavbou kanalizačních sběračů a potrubí, které byly často vedeny pod zemí, došlo k výrazné změně v uspořádání městské krajiny. Kanalizace umožnila nejen zlepšení hygieny, ale také efektivnější využití městského prostoru, což podporovalo rychlý rozvoj městské infrastruktury v období industrializace.⁸³

7.1.2 Technické a společenské výzvy

Výstavba kanalizace byla nejen technickým, ale i společenským úkolem. Technologické výzvy zahrnovaly výběr vhodných materiálů pro potrubí, navrhování systémů pro efektivní odvod odpadních vod a zajištění odolnosti proti povodním a znečištění. V některých případech se jednalo o vysoce inovativní konstrukce, které zahrnovaly použití nových materiálů, jako byly litinové trubky, a nové metody navrhování kanalizačních tras pod městskými oblastmi. Například v Londýně a Paříži byly pro výstavbu kanalizace původně používány hlavně cihly, kameny a keramické trubky. Tento materiál byl sice odolný, ale v průběhu času se ukázal jako problematický, protože nebyl dostatečně odolný vůči chemickým vlivům, které vznikaly v odpadních vodách. V důsledku toho se musely později do kanalizačních sítí instalovat trubky z litiny nebo z betonu, což umožnilo efektivnější odolnost proti korozi a mechanickému opotřebení. Společenské výzvy, na druhé straně, zahrnovaly problém s přijetím nových systémů

⁸¹ MELOSI, M. V. *Battles at both ends of the pipe: Sewerage systems and the new health paradigm* in: *The Sanitary City: Urban Infrastructure in America from Colonial Times to the Present*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000.

⁸² HALL, P. *The City of Monuments* in: *The Making of the Modern City: Urban Transformation in London and Paris*. Blackwell Publishing 2014.

⁸³ SCHNEIDER, J. *Pražská kanalizace a její historie*. Praha: Kancelář městské části Praha 1, 2002.

obyvateli, kteří v některých případech nevěřili, že podzemní kanalizace může mít tak významný pozitivní vliv na veřejné zdraví.⁸⁴

Londýnský, pařížský a pražský příklad ukazují, že kanalizace byla nejen technickým řešením, ale i výrazem městské transformace, která vyžadovala širokou podporu veřejnosti a efektivní zapojení vládních institucí. V některých oblastech měst se kanalizace stala také otázkou sociální spravedlnosti, protože přístup k základním hygienickým službám byl často omezen na chudinské čtvrti.⁸⁵

Významným faktorem při rozvoji kanalizačních systémů byla podpora veřejnosti, která často narážela na odpor vůči stavebním projektům a vyžadovala efektivní komunikaci a koordinaci mezi městskými a státními institucemi. V některých případech bylo zajištění kanalizace v chudinských čtvrtích a na okrajích měst závislé na politické vůli a sociálních iniciativách. V důsledku toho kanalizace neznamenal pouze technický pokrok, ale i cestu k rovnosti a přístupu k základním hygienickým potřebám.

Dalším výzvou, se kterou se města potýkala, bylo odvodnění oblastí s nízkou nadmořskou výškou, zejména v místech, kde byla hustá zástavba a podmínky pro výstavbu kanalizace byly složité. V Londýně, například, bylo nutné budovat rozsáhlé systémy čerpacích stanic pro přenos odpadních vod z nižších oblastí, které ležely pod úrovní mořské hladiny. To vedlo ke vzniku složitých a nákladných infrastrukturních projektů, které zahrnovaly nejen samotné kanalizační trasy, ale i sofistikované čerpací stanice, které musely být schopny překonat rozdíly ve výšce terénu.

Výstavba čistíren odpadních vod představovala další významnou technickou výzvu. V počátcích výstavby kanalizačních systémů byly odpadní vody často jednoduše odváděny do řek a dalších vodních toků, což vedlo k znečištění vodních zdrojů a šíření nemocí. Příkladem může být Paříž, kde byla v roce 1889 dokončena velká čistírna v oblasti La Villette. Před jejím postavením se město potýkalo s rozsáhlým znečištěním, které mělo vážné důsledky pro veřejné zdraví. Výstavba čistíren zahrnovala nejen technické problémy spojené s filtrací a čištěním vody, ale i otázky spojené s dostupností potřebných technologií. Původní čistírny byly často mechanické, skládající se z hrubých sít a sedimentačních nádrží, což vedlo k omezené účinnosti čištění. V Praze byla v roce 1902 uvedena do provozu první velká čistírna odpadních vod na Vltavě, která výrazně přispěla ke zlepšení hygieny ve městě. Čistírna byla schopná odstranit

⁸⁴ MELOSI, M. V. *Battles at both ends of the pipe: Sewerage systems and the new health paradigm in: The Sanitary City: Urban Infrastructure in America from Colonial Times to the Present*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000.

⁸⁵ DOUGLAS, M. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Ark, 1984.

mechanické nečistoty, což vedlo ke zlepšení kvality vody a snížení výskytu epidemií. I přesto se některé části města stále potýkaly s nedostatkem kanalizační infrastruktury, což vyvolávalo sociální nespokojenost, protože chudší oblasti, jako například některé části Smíchova a Žižkova, zůstávaly dlouho bez adekvátního připojení k moderním kanalizačním sítím.

Komplikací také bylo zajištění dostatečného prostoru pro kanalizační systémy a výstavbu čistíren v již hustě zastavěných městských oblastech. To vedlo k nutnosti demolice existujících budov, čímž se výstavba kanalizace stala nejen technickým, ale i politickým problémem, který vyžadoval širokou podporu veřejnosti, jak je výše zmíněno.⁸⁶

Jak už jsem zmínila výše, v Praze byla výstavba kanalizace zahájena v druhé polovině 19. století. Největší výzvou byla složitá městská struktura, s četnými podmáčenými a svažitými oblastmi, které vyžadovaly sofistikované technické řešení. Výrazným krokem byla výstavba kanalizačního systému, který měl odvádět odpadní vody nejen z domácností, ale i z průmyslových podniků. Problémem se stala složitá geografie městských oblastí, zejména na Vinohradech a v Karlíně, kde bylo nutné použít čerpací stanice, které překonávaly výškové rozdíly.⁸⁷

V Plzni, která byla v 19. století důležitým průmyslovým centrem, se kanalizace stala naléhavou potřebou. Město bylo charakterizováno vysokou koncentrací obyvatelstva a průmyslu, což vedlo k masivnímu znečištění ovzduší a vody. V roce 1880 byla zahájena výstavba kanalizačního systému. Největší výzvou byla odpadní voda z průmyslových závodů, která obsahovala toxické látky a látky, které bylo nutné speciálně filtrovat. Kromě toho Plzeň čelila výzvám spojeným s nedostatečným čištěním odpadních vod, což vedlo k znečištění řeky Úslavy.⁸⁸

7.2 Vývoj hygieny, čistoty a nečistoty v historickém i kulturním kontextu

7.2.1 Hygiena a čistota: historický kontext

⁸⁶ DRNEK, A. *Technické a společenské výzvy kanalizace a čištění odpadních vod* [online]. DVT Journal, 3, 2019 [cit. 2024-12-06]. Dostupné z: https://dvt-journal.cz/media/article_pdfs/DVT_3-2019_a-Drnek.pdf

⁸⁷ DRNEK, A. *Technické a společenské výzvy kanalizace a čištění odpadních vod* [online]. DVT Journal, 3, 2019, s. 107-120 [cit. 2024-12-06]. Dostupné z: https://dvt-journal.cz/media/article_pdfs/DVT_3-2019_a-Drnek.pdf

⁸⁸ Tamtéž, s. 107-120

Hygiena a čistota patří k zásadním aspektům lidské společnosti a kultury. Tyto pojmy zahrnují nejen péči o fyzické zdraví, ale také symboliku morálních, náboženských a kulturních hodnot. Hygiena je souhrnem preventivních opatření a postupů směřujících k ochraně zdraví a prevenci nemocí. Čistota pak označuje stav zbavený nečistot, který může mít jak fyzický, tak duchovní či symbolický význam. V historickém kontextu se jejich význam a pojetí proměňovaly v závislosti na technologickém pokroku, kulturních normách a medicínských znalostech a jedním z klíčových prvků hygieny se stala výstavba kanalizací a stok, které zajišťovaly odvod odpadních vod a výrazně přispěly ke zlepšení životních podmínek ve městech. Historie hygieny a čistoty v evropském prostředí představuje fascinující příběh proměn společenských hodnot, zdravotních poznatků a technických inovací. Zatímco ve starověku byla hygiena spojena s rituálními i praktickými potřebami, středověk přinesl změny pod vlivem náboženství a sociálních podmínek. Renesance a osvícenství přinesly nový zájem o tělo a čistotu, což připravilo půdu pro významný zlom v 19. století, kdy se hygiena stala předmětem systematické vědy a veřejné politiky. V tomto období, kdy se hygienické standardy začaly pevně etablovat, se zároveň začaly objevovat i literární motivy spojené s kanalizacemi a stokami, které byly vnímány nejen jako technické, ale i symbolické objekty. Ve 20. století se hygienické standardy staly univerzální normou ovlivňující každodenní život, což se odrazilo i v literárních dílech, kde kanalizace a podobné motivy často symbolizovaly morální úpadek, společenskou degradaci či kontrasty mezi vnějším a vnitřním světem.

Tato podkapitola se zaměřuje na evropský historický kontext hygieny a čistoty. Přiblížím pojmy hygiena a čistota a jejich vnímání od antiky a středověku do 19. a 20. století, kdy hygiena a čistota nabyly zásadního významu díky vlivu průmyslové revoluce, vědeckých objevů a urbanizace. Zařazení této kapitoly je nezbytné pro pochopení širšího kontextu literárního motivu kanalizace a stok, jelikož změny v hygienických normách měly přímý vliv na kulturní, morální a zdravotní postoje dané doby. Cílem je nejen popsat historický vývoj těchto konceptů, ale také ukázat, jak ovlivnily společenské normy a zdravotní politiku. Informace čerpám z poznatků Virginie Smithové⁸⁹ a Marie Douglasové⁹⁰, jejichž díla přinášejí cenné perspektivy na hygienu a čistotu. Virginie Smithová ve své práci sleduje historické proměny osobní hygieny a jejich dopad na evropskou kulturu, zatímco Marie Douglasová v *Purity and Danger* zkoumá symbolické hranice čistoty a nečistoty, přičemž čerpá z antropologie a náboženských tradic.

⁸⁹ SMITH, V. *Dějiny čistoty a osobní hygieny*. Historie. Praha: Academia, 2011.

⁹⁰ DOUGLAS, M. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Ark, 1984

7.2.2 Hygiena a čistota v antice a středověku

V antickém světě hrála hygiena klíčovou roli v každodenním životě i společenském fungování. Antické civilizace, jako byly Řecko a Řím, zdůrazňovaly péči o tělo jako součást zdraví a estetiky. Římské lázně, známé jako thermy, byly nejen místem očisty, ale i společenských aktivit a relaxace. Hygiena byla spojována s vodou, která měla rituální a očištnou funkci a pro Řeky znamenala mnoho: „Zajištění dodávky čisté vody bylo důležitou součástí veřejné politiky a velmi viditelnou známkou růstu a prosperity řecké občanské společnosti... budovali obdivuhodné veřejné vodovody... nejdelší vodovody vedly pod zemí, a nejspoději od 5. století se stavěly také nadzemní akvadukty.“⁹¹ Ve starověkém Řecku byla tělesná čistota považována za předpoklad pro harmonii mezi tělem a duší, což se odráželo například v praktikách sportovců či v lázeňských rituálech.

S pádem římské říše a nástupem středověku však došlo ke změně vnímání hygieny. Křesťanství, které hrálo klíčovou roli ve středověké Evropě, přineslo nové pojetí těla a čistoty. Tělesná čistota byla méně důležitá než duchovní očista, a pravidelné mytí bylo někdy vnímáno jako zbytečná marnivost nebo dokonce potenciální zdroj nemocí. Přehnané péči o zevnějšek se kriticky říkalo „po italsku“. Dokonce švýcarský mnich Notker Koktavý vyprávěl oddaným novicům příběh o *O jáhnovi, který se příliš myl*.⁹² Vliv náboženských řádů však zajišťoval určité hygienické standardy, například v kláštorech, kde byly zaváděny jednoduché hygienické postupy. Ve středověkých městech byly hygienické podmínky obecně horší, což přispívalo k šíření nemocí, jako byla morová epidemie. Bylo na čase, aby se začaly zavádět efektivnější hygienické systémy. S příchodem novověku a rozvojem městských aglomerací se ukázala nutnost vybudování kanalizačních systémů, které by pomohly zlepšit hygienické podmínky a omezit šíření nemocí. Tyto rané kanalizace byly zpočátku primitivní, ale představovaly důležitý krok směrem k lepší veřejné hygieně.⁹³

7.2.3 Renesance a osvícenství: nový zájem o tělo a čistotu

Renesance přinesla obnovený zájem o lidské tělo, což se promítlo i do hygienických návyků. Období renesance bylo ovlivněno návratem k antickým ideálům, a to i v oblasti péče o tělo. Lázně a koupání začaly být opět populární, ačkoliv jejich význam byl stále omezen na

⁹¹ SMITH, V. *Řecká hygiena* in: *Dějiny čistoty a osobní hygieny*. Historie. Praha: Academia, 2011, s. 96.

⁹² SMITH, V. *Středověká morálka* in: *Dějiny čistoty a osobní hygieny*. Historie. Praha: Academia, 2011, s. 164.

⁹³ Tamtéž, k. *Středověká morálka*

vyšší společenské vrstvy. V této době se také začínají objevovat první snahy o regulaci hygieny ve městech, například v podobě odstraňování odpadu nebo stavby vodovodů.

Osvícenství přineslo další pokrok, protože věda a rozum začaly ovlivňovat každodenní život. Zlepšení hygienických podmínek bylo považováno za prostředek k lepšímu zdraví a delšímu životu. Objevovaly se první zdravotnické spisy věnované hygieně, které zdůrazňovaly význam čistoty nejen pro jednotlivce, ale i pro celou společnost. „*V druhé polovině (osmnáctého) století se Angličané, Francouzi a zvláště Němci znovu začali zajímat o přínosy veřejné hygieny a byly podniknuty první nesmělé pokusy zformulovat politiku ochrany veřejného zdraví, založenou na statistice a přírodních vědách.*“⁹⁴ Hygiena se začala spojovat s rozvojem medicíny a přírodních věd, což připravilo půdu pro pokroky 19. století.⁹⁵

7.2.4 19. století: věda a hygiena

Průmyslová revoluce a urbanizace přinesly nové výzvy v oblasti veřejného zdraví. Rychlý růst měst vedl k přeplněným a nehygienickým podmínkám, které byly ideální pro šíření nemocí, jako byla cholera či tuberkulóza. Na základě objevů v mikrobiologii, například práce Louise Pasteura⁹⁶ a Roberta Kocha⁹⁷, se začala rozvíjet moderní hygiena. Zdravotní reformy v 19. století zahrnovaly zavádění kanalizačních systémů, rozvoj veřejných vodovodů a šíření osvěty o osobní hygieně. Hygiena se stala nejen individuální záležitostí, ale také klíčovým prvkem veřejné politiky.

Zároveň se v této době rozšířila výroba mýdla, které se stalo symbolem moderní čistoty. Reklamy a osvěta zdůrazňovaly jeho význam nejen pro zdraví, ale i pro společenské přijetí. Hygienické reformy v městech, jako byl Londýn či Paříž, zásadně zlepšily kvalitu života a snížily výskyt epidemií.⁹⁸

7.2.5 20. století: moderní hygienické standardy

Ve 20. století se hygienické normy staly univerzálním standardem. Rozvoj veřejného zdravotnictví, očkování a dostupnost moderních hygienických prostředků výrazně přispěly k

⁹⁴ SMITH, V. *Občanská čistotnost in: Dějiny čistoty a osobní hygieny*. Historie. Praha: Academia, 2011, s. 240

⁹⁵ SMITH, V. *Občanská čistotnost in: Dějiny čistoty a osobní hygieny*. Historie. Praha: Academia, 2011, 239-279

⁹⁶ Louis Pasteur objevil, že mikroorganismy jsou příčinou mnoha nemocí, což vedlo k zavedení dezinfekce a sterilizace

⁹⁷ Robert Koch vytvořil tzv. Kochovy postuláty, které pomohly potvrdit, že konkrétní mikroorganismy způsobují specifické nemoci, což vedlo k rozvoji preventivních opatření v oblasti hygieny.

⁹⁸ SMITH, V. *Křížácké tažení ve jménu zdraví in: Dějiny čistoty a osobní hygieny*. Historie. Praha: Academia, 2011, s. 279-323.

eliminaci mnoha infekčních nemocí. V této době se koupelna a záchod staly běžnou součástí domácností, což výrazně ovlivnilo každodenní život. Hygiena již nebyla luxusem, ale základní potřebou.

Zároveň se objevily nové výzvy, například v souvislosti s nárůstem chemických produktů nebo otázkami životního prostředí. Hygiena se také stala součástí školního vzdělávání, což zajistilo její šíření napříč generacemi.

Moderní hygienické standardy jsou dnes vnímány jako samozřejmost, avšak jejich historický vývoj ukazuje, že cesta k tomuto stavu byla dlouhá a ovlivněná řadou společenských, kulturních a vědeckých faktorů.⁹⁹

7.3 Hygiena jako kulturní a morální fenomén

Hygiena, čistota a nečistota nejsou v lidské společnosti pouze technické otázky nebo otázky zdraví, ale nabývají silného morálního a kulturního významu, který se proplétá s ideály civilizace, pokroku a veřejného zdraví. V mnoha kulturách a historických obdobích byly hygienické normy chápány nejen jako nástroje ochrany zdraví, ale i jako vyjádření morálních hodnot a kulturní identity. Čistota byla vnímána jako projev vyššího kulturního a sociálního statusu, zatímco nečistota byla spojována s nižšími vrstvami a považována za znak primitivnosti, chaosu a dekadence. Tento kulturní rámec se rozvinul především v období osvícenství a industrializace, kdy se hygiena stala nejen zdravotní záležitostí, ale také nástrojem kultivace a normování chování jednotlivců a celých skupin.

V 19. století, kdy urbanizace a industrializace prudce rostly, se hygienické otázky staly klíčové nejen pro ochranu zdraví obyvatel, ale i pro vymezení toho, co bylo považováno za „správné“ chování a co bylo vnímáno jako „nepřijatelné“. Hygienické normy se staly nástrojem veřejného zdraví, ale také nástrojem sociální kontroly, kterým se regulovaly nejen hygienické praktiky, ale i morální hodnoty společnosti. Čistota se tedy stala symbolem civilizace a pokroku, zatímco nečistota byla často chápána jako projev morálního úpadku, primitivismu nebo sociálního selhání.

Tento proces byl úzce spjatý s modernizací městských aglomerací a s tvorbou hygienické infrastruktury, která měla usměrnit chování obyvatel a zajistit stabilitu veřejného prostoru. Hygiena se tedy stala nejen technickým, ale i kulturním a morálním fenoménem, který ovlivňoval jak společenské vztahy, tak vnímání jednotlivých skupin. V tomto kontextu se hygienické normy staly nejen vyjádřením vědeckého pokroku, ale i nástrojem, jak definovat

⁹⁹ Tamtéž, k. Krásné tělo, s. 323-371

hranice mezi „čistými“ a „nečistými“ – mezi těmi, kteří byli považováni za morálně přijatelnou součást společnosti, a těmi, kteří byli vnímáni jako „degenerovaní“ nebo „nepřijatelný“ element.

7.3.1 Hygiena a morálka v historickém a sociálním kontextu

Tento morální rámec hygieny a čistoty měl hluboký dopad na sociální strukturu a každodenní život. S rozvojem moderní hygienické infrastruktury, včetně kanalizace, veřejných lázní a čistících systémů, se začaly propojovat otázky hygieny s otázkami morálního pořádku. V tomto smyslu byla čistota nejen prostředkem ochrany zdraví, ale i projevem morální disciplíny, která měla regulovat životy jednotlivců a vymezovat, kdo byl považován za „civilizovaného“, a kdo byl naopak označován za „nečistého“. Tato dualita mezi čistým a nečistým měla velký vliv na to, jak byly vnímány různé sociální skupiny, přičemž nečistota byla často spojována s chudobou, nemorálností a zločinem.

Tento přístup k hygieně jako kulturnímu a morálnímu fenoménu je dobře ilustrován v historickém a sociálním kontextu neusedlíků a vagabundů, jak jej popisuje Pavel Himl ve své knize *„Zrození vagabunda: Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století“*¹⁰⁰. Himl zkoumá postavení těchto „nečistých“ a marginalizovaných skupin ve společnosti, které byly vnímány nejen jako sociálně znevýhodněné, ale i jako morálně a kulturně „nepřijatelné“. Vagabundi a neusedlí lidé, kteří se často vyskytovali v podmínkách chudoby, byli označováni nejen za „nečisté“ z hygienického hlediska, ale i za nositele morálního úpadku, což souviselo s jejich životním stylem, který se vymykal normám tehdejší společnosti.

Himl ukazuje, jak byl život těchto neusedlých lidí vnímán jako hrozba pro společenský řád a hodnoty, které byly silně spjaty s hygienickými a morálními normami té doby. Nečistota těchto skupin nebyla pouze fyzickým projevem zanedbané hygieny, ale byla spojována s jejich sociálními a kulturními charakteristikami – tedy s jejich neschopností či neochotou přizpůsobit se standardům městského života, pořádku a disciplíně, které byly považovány za civilizační hodnoty. Vagabundi a neusedlí lidé tedy byli vnímáni jako symboly nepořádku, degenerace a morálního úpadku, což souviselo i s jejich vymezením vůči „civilizované“ a „čisté“ společnosti.

V tomto ohledu lze vidět, jak se hygienické normy a morální hodnoty propojily a staly se nástrojem, který definoval hranice mezi těmi, kdo byli považováni za součást „správné“ společnosti, a těmi, kteří byli vyčleněni jako „nepřijatelní“ nebo „nečistí“. Tento rámec hygieny

¹⁰⁰ HIML, P. *Zrození vagabunda: neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století*. Každodenní život. Praha: Argo, 2007.

jako nástroje kulturního vymezení se stával základem pro socializaci a regulaci chování jednotlivců, ale i celých skupin.

7.3.2 Hygiena a kulturní kontrola

V 19. století, kdy byly hygienické normy spojovány nejen s ochranou zdraví, ale i s morálními hodnotami, se hygiena stala nástrojem sociální a kulturní kontroly. Hygienické regulace a čistota začaly symbolizovat řád a stabilitu, zatímco jejich absence byla spojována s dekadencí, zločinem a sociálními problémy. Jak se moderní města začala rozrůstat a rozvíjet hygienické systémy, jako byly kanalizace a vodovody, stávaly se tyto normy prostředkem k udržení nejen veřejného zdraví, ale i morálního a kulturního pořádku. Hygiena a nečistota tak nebyly jen otázkami zdraví, ale také nástrojem, jak definovat, co je považováno za civilizované, a co za nežádoucí, „nečisté“.

Takto se čistota stala zrcadlem nejen zdraví společnosti, ale i jejích hodnot a ideálů. Tato kulturní dimenze hygieny byla silně přítomná v literatuře a umění 19. století, kde motivy čistoty a nečistoty často sloužily k vyjádření rozdílů mezi různými společenskými skupinami, mezi „morálně čistými“ a „morálně nečistými“, a mezi „civilizovanými“ a „primitivními“ světy.

7.4 Hygiena, čistota, nečistota a jejich symbolika v literatuře

Motivy hygieny, čistoty a nečistoty jsou v literární tvorbě 19. a 20. století nejen estetickými a morálními nástroji, ale také významnými kulturními symboly, které odrážejí aktuální společenské normy a hodnoty. Tyto motivy souvisejí s kulturou, morálkou a identitou, a to nejen ve smyslu fyzického zdraví, ale i symbolické očisty a znečištění. V literárních dílech se často zobrazuje, jak hygienické normy – ať už v pozitivním, nebo negativním slova smyslu – formují lidské chování, ale také jak jsou využívány k reflexi širších problémů, jako jsou morální úpadek, sociální rozdíly či psychologické rozkoly. Následující analýza ukáže, jak motivy hygieny a nečistoty v literárních dílech nejen reflektují společenské hodnoty a normy, ale i přispívají k hlubší interpretaci vnitřních konfliktů postav, které se nacházejí mezi ideály čistoty a nečistoty.

7.4.1 Charles Dickens – *Oliver Twist*

Román *Oliver Twist*¹⁰¹ Charlese Dickense se v rámci viktoriánské literatury vyznačuje silnou symbolikou hygieny a nečistoty, která přesahuje rámec doslovného vyobrazení špíny a špatných hygienických podmínek. Hygiena je zde chápána nejen jako technická otázka, ale jako morální a kulturní signál, který vymezuje postavy a jejich sociální a morální postavení. V prostředí chudinských čtvrtí Londýna, kde jsou postavy jako Oliver Twist nebo Fagin vystaveny nečistotě a zanedbanosti, se špína stává metaforou pro morální a sociální znevýhodnění, které tyto postavy zažívají. Na druhé straně postavy jako Oliver, který je „čistý“ a „nevinný“, představují ideál morální čistoty, která je v kontrastu se špinavým a neudržovaným prostředím chudoby.

Dickens tímto způsobem kritizuje tehdejší společenské uspořádání, které považovalo čistotu za symbol civilizovanosti, zatímco nečistota byla spojována s morálním úpadkem a společenským zločinem. Tento aspekt vnímání hygieny v rámci viktoriánské kultury ukazuje, jak byla čistota využívána jako prostředek pro normalizaci chování a morální regulaci. V souvislosti s teorií Mary Douglasové, která vnímala čistotu jako prostředek pro udržení společenského řádu, Dickens využívá motiv nečistoty k ukázkám, jak společnost vnímá chudé a jejich životní podmínky jako symbolické znečištění, které je třeba odstranit, aby se zachoval morální a kulturní pořádek.

Tento vztah mezi hygienou, morálkou a sociálním postavením je v Dickensově díle klíčovým prvkem, který zároveň ukazuje, jak literatura reflektuje teoretické rámce hygieny a její roli v kultuře. Nečistota postav ve *Oliveru Twistovi* není tedy jen obrazem chudoby, ale i projevem morálního úpadku, který je vnímán jako nežádoucí. V tomto smyslu Dickens ukazuje, jak silně jsou ideály hygieny spjaty s civilizačními hodnotami, které tvoří základ tehdejšího normativního řádu.

7.4.2 Robert Louis Stevenson – *Dr. Jekyll a Mr. Hyde*

Motiv hygieny a nečistoty v literárním díle *Podivný případ Dr. Jekylla a pana Hyda*¹⁰² Roberta Louise Stevensona se na rozdíl od Dickensova románu zaměřuje na psychologickou a morální rozpolcenost jednotlivce, kde nečistota neodráží pouze vnější prostředí, ale i vnitřní konflikty postav. V tomto románu je Dr. Jekyll představován jako čistý,

¹⁰¹ DICKENS, Ch. *Oliver Twist*. Wordsworth classics. Hertfordshire: Wordsworth edition, 1992.

¹⁰² STEVENSON, R. L. *The strange case of Dr. Jekyll & Mr. Hyde*. České vydání. Anglicko-český zrcadlový text. Dubicko: INFOA, 2021.

respektovaný muž, jehož vnější vzhled a chování odpovídají normám viktoriánské společnosti. Avšak jeho alter ego Mr. Hyde, který je ztělesněním jeho temné, nečisté stránky, se oddává chování, které je naprosto v rozporu s civilizovanými a morálními ideály. Tato dichotomie mezi čistotou Dr. Jekylla a nečistotou Hydeho nejen reflektuje tehdejší představy o dvojí morálce, ale ukazuje i hlubší psychologický konflikt jednotlivce, kdy potlačené instinkty a temné touhy vyplouvají na povrch v okamžiku, kdy je postava „osvobozena“ od své veřejné čistoty.

Motiv nečistoty zde tedy nelze chápat pouze jako fyzické znečištění, ale spíše jako symbolickou reprezentaci morálního pádu. Z pohledu teorie hygieny a kultury je tento přístup k nečistotě v kontrastu s viktoriánským pohledem na tělesnou čistotu jako indikátor morální a sociální správnosti. Stevenson tímto způsobem kritizuje rigidní morální normy, které nejsou schopny reflektovat složitost lidské psychiky. Hydeho postava ztělesňuje potlačené touhy, které jsou vnějším světem považovány za nečisté, a v tomto smyslu jsou spojené s porušením normativního chování. Stejně jako v případě Dickense, i zde je nečistota prostředkem, který poukazuje na morální znečištění, ale tentokrát na hlubší úroveň, která zahrnuje i psychologické a existenciální otázky jednotlivce.

7.4.3 Gabriel García Márquez – *Sto roků samoty*

V kontextu magického realismu a postkoloniální literatury se motiv nečistoty jako symbolického znečištění objevuje v románu *Sto roků samoty*¹⁰³ Gabriela Garcíi Márqueze. Tento román, ve kterém se mísí realismus s fantastickými prvky, vykresluje město Macondo, jež je zasaženo morálním rozkladem, historickými traumaty a sociálními konflikty. Nečistota v tomto románu není pouze fyzická, ale také symbolická, odrážející jak historické, tak osobní znečištění postav. Macondo se stává metaforou pro kulturní a sociální znečištění, kde všechny postavy, zejména rodina Buendíových, zažívají cyklický návrat k chaosu, který má neodbytný vliv na jejich životy.

Nečistota zde nemá pouze konotace týkající se morálního rozkladu, ale je i výrazem historického zatížení a nevyřešených konfliktů. Tento „kruh“ nečistoty je v románu nepřetržitý a ukazuje, jak nevyřešené a potlačené sociální problémy mohou negativně ovlivnit jak fyzické, tak i morální zdraví společnosti. V tomto smyslu je román Márqueze silnou kritikou nejen individuálních, ale i kolektivních traumat, která se v prostoru města Macondo zhmotňují ve formě nečistoty, která nikdy není plně odstraněna. Tento motiv

¹⁰³ GARCÍA MÁRQUEZ, G. *Sto roků samoty*. Vydání deváté, v EMG páté. Praha: Odeon, 2015.

je tak opět spojován s teoretickými přístupy, které vnímají nečistotu jako nástroj pro odhalení sociálních a historických problémů, jež nelze ignorovat.

7.5 Psychologické a filozofické aspekty nečistoty: vztah mezi tělesnou a morální čistotou

Motivy nečistoty, čistoty a hygieny nejsou pouze kulturními a společenskými konstrukty, ale mají také hluboký psychologický a filozofický význam. V literatuře a filozofii jsou tyto motivy často zkoumány ve vztahu k morálnímu úpadku, psychickým poruchám, tělesné dezintegraci a morálnímu znečištění, přičemž nečistota se obvykle stává symbolem chaosu, vnitřního konfliktu a rozkladu. V tomto kontextu lze nečistotu chápat nejen jako vnější fyzické znečištění, ale jako symptom psychických a morálních problémů postav, které se často nacházejí na hranici mezi sociálně přijatelným chováním a vnitřními démony, které je nutí k jejich porušování.

7.5.1 Nečistota jako psychologický a morální konflikt

V psychologickém smyslu je nečistota často interpretována jako ztělesnění vnitřního konfliktu postav. Tento konflikt bývá v literatuře a filozofii zobrazen jako napětí mezi vědomým a nevědomým, mezi morálním řádem a impulzivními instinkty, nebo mezi sociálními normami a osobními touhami. Filozofové, jako například Sigmund Freud a Carl Jung¹⁰⁴, se ve své práci zaměřovali na to, jak se vnitřní svět jedince projevuje ve vnějším chování a jak určité „nečistoty“, včetně tabu¹⁰⁵, pohoršení nebo zvrhlosti, mohou být způsobeny potlačováním přirozených impulzů. Freud v této souvislosti hovořil o nečistotě jako o vyjádření potlačovaných a nevyjádřených přání, která se neustále vracejí a vynořují z nevědomí.¹⁰⁶

V literárních dílech je tento psychologický aspekt nečistoty často zobrazen jako symbol rozporu mezi osobními touhami a sociálními normami, které se odráží ve vnějším znečištění, ať už jde o morální znečištění, nebo tělesnou nečistotu. V tomto ohledu jsou postavy, které čelí těmto konfliktům, často vystaveny určité formě morální degradace, která se zobrazuje jako vnější špína, jež nelze snadno setřít. Významným příkladem může být Dr. Jekyll a Mr. Hyde,

¹⁰⁴ JUNG, C. G. *Psychologie nevědomých procesů: přehled moderních teorií a metod analytické psychologie*. Europa., sv. 101. Praha: Academia, 2023.

¹⁰⁵ FREUD, S. *Totem a tabu: o podobnostech v duševním životě divocha a neurotika*. Vydání třetí, v Portále první. Praha: Portál, 2017.

¹⁰⁶ FREUD, S. *Výklad snů*. 3. vyd., upr. Pelhřimov: Nová tiskárna, 1997.

kde Mr. Hyde reprezentuje temné a potlačené aspekty Jekyllovy osobnosti, které se projevují v nečistotě jeho chování a fyzického vzhledu. Tento vnitřní rozkol mezi vnější „čistotou“ Jekylla a vnitřní "nečistotou" Hydeho ilustruje, jak nečistota není pouze vnější kategorií, ale i výrazem vnitřního konfliktu, který postavy vedou ve snaze udržet svou morální integritu.

7.5.2 Nečistota jako filozofický koncept: vztah mezi tělem a duší

Filozofové, zejména v křesťanské tradici a existencialistické filozofii, vnímají nečistotu nejen jako fyzické znečištění, ale jako morální znečištění těla, které má přímý vliv na duši. Tento koncept nečistoty jako symbolu morálního zkažení a duševní degradace je rozvinut v myšlenkách Friedricha Nietzscheho, M. M. Bachtina a dalších teoretiků, kteří analyzovali vztah mezi tělem a duší jako prostor, v němž se nečistota a čistota stávají nástroji pro vyjádření lidské existenciální krize.

Friedrich Nietzsche například ve své filozofii nadčlověka kritizuje tradiční křesťanské hodnoty, které považují nečistotu za hřích a čistotu za ctnost. Nietzscheho pojetí morální nečistoty se vztahuje k pojmům síly, vůle a individuální svobody, kde činy a chování, které společnost považuje za „nečisté“ nebo „hříšné“, mohou být ve skutečnosti projevem morálního a osvobozujícího rozvoje jednotlivce. V tomto kontextu se nečistota stává výrazem rebelie proti zavedeným normám a způsobem, jakým jedinec překonává tradiční hodnoty společnosti, která se často zaměřuje na tělesnou a morální čistotu.¹⁰⁷

M. M. Bachtin, ruský filozof a literární teoretik, se ve své práci věnoval významu tělesnosti a nečistoty ve středověké a renesanční literatuře. V jeho práci o groteskním realismu je nečistota součástí tělesného přebytku a narušení hranic, což slouží jako kritika společenských tabu a mocenských struktur. V jeho pojetí jsou nečisté nebo groteskní obrazy těla prostředkem k oslavení tělesné autonomie, kde se čistota stává spíše nástrojem kontroly a potlačování přirozených instinktů. Tento pohled lze aplikovat na literární díla, kde nečistota, ať už v podobě tělesné špíny, sexuální deviace nebo morálního úpadku, může sloužit jako symbol revolty proti sociálním normám, které se snaží podřídit tělo i duši jednotné morální doktríně.¹⁰⁸

¹⁰⁷ NIETZSCHE, F. *Tak pravil Zarathustra*. Šlápěj v okně, sv. 2. Olomouc: Votobia, 1992.

¹⁰⁸ BACHTIN, M. M. a KOLÁR, J. *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Vyd. 2., V nakl. Argo 1. Každodenní život, sv. 31. Praha: Argo, 2007.

7.5.3 Nečistota v literární psychologii a literárním fikčním světě

V literární tvorbě 19. a 20. století je nečistota nejen fyzickým projevem, ale často psychologickým a existenciálním symbolem, který se objevuje v kontextu morálního znečištění nebo vnitřní dezintegrace postav. Postavy, které jsou vystaveny vnějším tlakům, ať už v podobě sociálních očekávání, historických traumat nebo psychických poruch, často zažívají vnitřní konflikt mezi touhou po morální čistotě a nečistými nebo chaotickými touhami, které jsou potlačovány. Takovéto postavy, jako jsou například postavy ve Stevensonově *Dr. Jekyllovi a Mr. Hydeovi*, Dostojevského *Zločinu a trestu*¹⁰⁹ nebo Hemingwayově *Stařec a moře*¹¹⁰, procházejí hlubokými psychologickými krizemi, v nichž nečistota, ať už fyzická nebo morální, představuje ztělesnění vnitřní ztráty kontroly.

V těchto dílech se často zobrazuje, jak postavy čelí svým nejhlubším obavám a přirozeným tendencím, které společnost považuje za nečisté, a jak tato nečistota může být nejen příčinou jejich morálního pádu, ale i cestou k sebepoznání. Nečistota se tak stává psychologickým nástrojem, který postavy nutí konfrontovat svou temnou stránku a vnitřní chaotické impulzy.

7.6 Současné vnímání hygieny, čistoty a nečistoty

Ve společnosti 21. století se význam čistoty a hygieny značně změnil, zejména v důsledku pandemie COVID-19. Hygiena se stala nejen zdravotní nutností, ale i symbolem odpovědnosti a solidarity. Během pandemie došlo k dramatickému nárůstu důležitosti hygienických opatření, jako je mytí rukou, nošení roušek a dezinfekce, které se staly součástí každodenního života. Tyto praktiky nejen chrání zdraví, ale také signalizují respekt k ostatním.

Zároveň pandemie odhalila hlubší společenské rozpory v oblasti hygieny. Šíření dezinformací o hygienických opatřeních a vakcinaci rozdělilo společnost na skupiny, které věří vědě a kolektivní odpovědnost, a na ty, kteří odmítají násilné zavádění opatření. Hygiena se tak stala nejen zdravotním, ale i politickým a kulturním tématem.

Další dimenze vnímání hygieny souvisí s ekologickými výzvami a klimatickými změnami. Moderní společnost začíná zpochybňovat nadměrné používání chemických prostředků a hledá alternativy vědomé spotřeby, jako jsou ekologické čisticí prostředky nebo

¹⁰⁹ DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zločin a trest*. V Praze: Rybka Publishers, 2022.

¹¹⁰ HEMINGWAY, E. *Stařec a moře*. V tomto překladu vydání první. Praha: Odeon, 2015.

udržitelé metody získávání vody. Hygienické standardy jsou tak dnes často vázány na odpovědnost vůči planetě a budoucím generacím. Tento posun lze sledovat jak v soukromých domech, kde jsou populární bezplastové produkty, tak ve veřejné sféře, kde vznikají projekty zaměřené na recyklaci a cirkulární ekonomiku.

Kanalizace a kanály jako součást hygienické infrastruktury vůbec nepřestaly být tématem společenské diskuse. Zatímco v městech jsou tyto systémy vítány jako nezbytná součást urbanistického rozvoje, na venkově často vzbuzují rozpaky a rezistenci. Příklady najdeme v obcích, kde probíhají spory o napojování na čistírny odpadních vod nebo o financování infrastrukturních projektů. Sociální přístup k hygieně tedy stále odráží rozdíly mezi městem a venkovem.

7.6.1 Hygiena jako kulturní fenomén 21. století

Hygiena zůstává kulturním indikátorem, který odráží hodnoty a normy společnosti. Kam se ale vývoj hygieny posunul, nebo kdy stagnoval? Historické pandemie, jako byl mor nebo chřipková pandemie z roku 1918, vedly k posílení hygienických standardů a zavádění opatření, která se několik desetiletí udržela. Současný svět zažil obdobně dramatický posun během pandemie COVID-19. Význam hygieny byl znovu zdůrazněn, zatímco moderní technologie přispěly k rychlejší implementaci preventivních opatření. Hygiena tedy nejen chrání jednotlivce před nemocemi, ale také se stala symbolem solidarity a kolektivní odpovědnosti v krizových obdobích.

Však vývoj hygieny není lineární. Například v době před moderními čistírnami vody bylo pití vody z řeky považováno za normální. Dnes se naopak diskutuje o kvalitě balených vod a jejich ekologických dopadech. Hygienické praktiky nejsou určovány pouze vědeckými poznatky, ale také společenskými trendy a kulturními normami. Takové trendy se často mění v závislosti na dostupnosti zdrojů, vědomostech o zdraví a technologickém pokroku. Zároveň se objevují debaty o tom, zda některé moderní hygienické standardy nejsou příliš přísné, což může vést k oslabení imunitního systému populace.

Zajímavé je sledovat, jak různé kultury přistupují k hygieně. Například v Japonsku je kladen velký důraz na osobní čistotu a dezinfekci, což odráží vysoké standardy veřejných toalet a hygienických zařízení. Oproti tomu v jiných zemích může být hygiena spojována spíše s tradicemi než s moderními technologiemi. Tyto rozdíly jsou nejen geografické, ale také kulturně podmíněné, což ukazuje, že hygiena není univerzálním pojmem. Kulturní zvyklosti a

hodnoty určují, co je považováno za čisté nebo nečisté, a tato kritéria se mohou dramaticky lišit.¹¹¹

V literatuře a umění se hygienické motivy často objevují jako symboly čistoty duše, pořádku nebo naopak chaosu a morálního úpadku. Například v komiksu *Návrat temného rytíře*¹¹² od Franka Millera je motiv podzemí klíčovým prvkem příběhu. Podzemní skrýš Batmana není jen technologickým zázemím, ale také prostorem symbolizujícím kontrolu, řád a odhodlání vzdorovat chaosu. Nečistota města Gotham se kontrastuje s čistotou a organizací jeho podzemí, což odráží hlubší morální dilemata společnosti. Tento kontrast mezi chaosem a řádem, mezi nečistotou povrchu a čistotou skryté podzemní základny, poukazuje na složitý vztah mezi fyzickou a morální čistotou.

Hygiena není jen otázkou vědeckých a technologických pokroků, ale také filozofickým tématem. Z hlediska filozofie hygiena odráží nejen vědecké poznání, ale také duchovní rozměry. Například v taoismu a buddhismu je čistota spojována s rovnováhou a harmonií. Současný svět se k těmto myšlenkám vrací skrze meditaci a wellness praktiky, které často zdůrazňují vnitřní i vnější čistotu. Hygiena se zde chápe jako cesta k dosažení vnitřního klidu a souladu s okolním světem. Moderní wellness průmysl často přebírá tyto filozofické koncepty a přetváří je do podoby masově dostupných produktů a služeb, které nabízejí nejen fyzické, ale i psychické „očištění“.

Hygiena jako kulturní fenomén tak zůstává vícevrstevným jevem, který kombinuje praktické, symbolické i filozofické dimenze. Její význam se mění v čase i prostoru, ovlivňován historickými událostmi, vědeckými objevy a kulturními hodnotami. Tento fenomén nás učí, že i zdánlivě banální téma, jako je hygiena, může mít hluboký vliv na utváření společenských norem a mezilidských vztahů. Hygiena odhaluje, jakou roli hrají zdánlivě jednoduché praktiky v našem každodenním životě, a zároveň otevírá prostor pro diskusi o širších otázkách lidské existence a hodnot.

Hygiena jako kulturní a morální fenomén zůstává klíčovým tématem v literatuře, filozofii i společnosti. Rozšíření analýzy o interdisciplinární perspektivy a důsledky pro dnešní dobu ukazuje, jak univerzální a vícevrstevné toto téma je. Literární příklady odhalují, že

¹¹¹ RYCHLÍK, M., a SOUKUP, M. *Umyj se, špindíro! Proč se kultury liší v tom, co považují za čisté?* V Člověčiny. Český rozhlas 2024, [cit. 2025-01-24]. Dostupné z <https://www.mujozhlaz.cz/cloveciny-aneb-svet-lidskych-fenomenu/umyj-se-spindiro-proc-se-kultury-lisi-v-tom-co-povazuji-za>

¹¹² MILLER, F. *Batman*. Vyd. 2. Světové komiksy česky. Praha: Crew, 2012.

hygienické motivy nejsou jen estetickými prvky, ale hluboce zakořeněnými symboly společenských norem a hodnot.

8 PRAKTICKÁ ČÁST

9 Katakomy: od raně křesťanského útočiště k předzvěsti moderního podzemí

Katakomy, s jejich spleť podzemních chodeb a komor, představují jednu z nejstarších forem člověkem vytvořeného podzemí, která v evropské kultuře hluboce formovala vnímání hlubin pod zemí a připravila půdu pro pozdější symboliku městského podzemí, včetně kanalizace. Ačkoliv se liší svou primární funkcí a historickým vývojem, katakomby sdílejí s kanalizací určité rysy – především skrytost, spojení se smrtí a roli v odstraňování „nežádoucího“ z povrchu, čímž vytvářejí důležitý historický a symbolický rámec pro naši analýzu motivu stok.

Původně, jak již bylo detailně popsáno v teoretické části práce, katakomby vznikaly od 2. století n. l. v měkkém vulkanickém tufu v okolí Říma a sloužily jako primární pohřebiště pro křesťany, kteří v tomto období čelili častým perzekucím. Tyto rozsáhlé podzemní komplexy, hluboce vryté do země, poskytovaly prostor pro uložení těl zesnulých a pro tajná shromáždění a bohoslužby. V tomto období byly katakomby vnímány především jako posvátný prostor ticha, modlitby a naděje na vzkříšení, a jejich stěny zdobené raně křesťanskými symboly odkazovaly na spásu a nový život. Byly to prostory paměti a duchovní transformace, kde mrtví nebyli zapomenuti, nýbrž vnímáni jako spící, očekávající vzkříšení. Archeologický výzkum Giovanniho Battisty de Rossiho v 19. století odhalil bohatství těchto prostor a položil základy moderní křesťanské archeologie, čímž přispěl k jejich opětovnému začlenění do kulturního povědomí, tentokrát však již s novými konotacemi.¹¹³

S postupem času však, s legalizací křesťanství a úpadkem jejich primární pohřební funkce, římské katakomby upadly do zapomnění. Jejich novodobé „objevení“ a zejména masivní využití v Paříži v 18. století dramaticky proměnilo jejich vnímání a symboliku, a to způsobem, který je kriticky důležitý pro pochopení pozdějšího pojetí moderního podzemí. Paříž v 18. století čelila závažným hygienickým problémům spojeným s přeplněním městských hřbitovů, což vedlo k rozhodnutí o přesunu ostatků milionů lidí do opuštěných vápencových lomů pod městem. Tyto lomy se staly známými jako pařížské katakomby, respektive městská kostnice (L'Ossuaire Municipal). Tato transformace z individuálních hrobů na masové pohřebiště je klíčová, neboť katakomby nabyly morbidní, děsivé a až hororové konotace, staly

¹¹³ MANCINELLI, F. *Catacombs and basilicas: the early Christians in Rome*. Firenze: Scala, 1981.

se synonymem pro anonymitu, kolektivní rozklad a nekonečné pohřebiště, vytvářející „město mrtvých pod městem živých“. Jsou to prostory, kam se společnost zbavuje svého nejzákladnějšího „odpadu“ – těl zemřelých, a tak přímo předznamenávají funkční i symbolické využití moderní kanalizace pro odvod veškerého organického odpadu města.¹¹⁴ Systém pařížských katakomb, s pečlivě vyskládanými lebkami a kostmi, často doplněnými o filozofické nápisy, představuje drastický příklad racionalizace smrti a pohřbívání, která se odrazila v organizaci městského prostoru a proměnila vnímání podzemí z posvátného na utilitární a zároveň hrůzný prostor. Tato změna v přístupu k mrtvým tělům, která se stala pouhým materiálem k přesunu, reflektovala širší společenské posuny směrem k hygieně a efektivitě, jež se později projevily i v masivním budování kanalizačních systémů.

9.1 Symbolický rámec a literární reprezentace

Symbolika katakomb je bohatá a vícevrstevná, což z nich činí mocný literární motiv, který předchází a částečně informuje o pozdějším zobrazení kanalizace. V literárních dílech 19. a 20. století se opakovaně objevují následující symbolické významy.

Smrt a pomíjivost „memento mori“ jsou primárními asociacemi s katakombami, neboť jsou primárně spojené se smrtí, rozkladem a cyklem života. Jejich stěny, často lemované lidskými kostmi, jsou fyzickým manifestem memento mori, připomínajícím nevyhnutelnost konce. Tento motiv se objevuje například v povídce Edgara Allana Poea *Sud vína Amontillado*¹¹⁵, kde je Fortunato zadržán v katakombách mezi hromadami kostí, což symbolizuje jeho definitivní konec a anonymitu v mase mrtvých. Poe zde mistrně využívá klaustrofobii a pocit bezmoci, aby zdůraznil nevyhnutelnost smrti v tomto podzemním vězení. Podobně i v románu Victora Huga *Bídníci*¹¹⁶, ačkoliv se děj primárně odehrává v kanalizaci, jsou její chodby popsány jako „hrobka“ a „střevo města“, kde se mísí bahno s „výparů mrtvol“, což evokuje symboliku masových hrobů a rozkladu spojeného s katakombami. Hugova kanalizace, plná organického odpadu a zbytků života, se stává moderní obdobou starověkých pohřebišť, kam se odkládá vše nežádoucí. Blízkost rozkládajících se těl v obou typech podzemí vytváří silný smyslový (čichový, hmatový) zážitek, který umocňuje pocity zmaru a připomíná křehkost lidské existence.

¹¹⁴ SMITH, V. *Dějiny čistoty a osobní hygieny*. Historie. Praha: Academia, 2011.

¹¹⁵ POE, E. A. *Jáma a kyvadlo a jiné povídky*. Praha: Odeon, 1978.

¹¹⁶ HUGO, V. *Bídníci*. Praha: Odeon, 2009.

Ticho a izolace v podzemí jsou hluboké a často znepokojující, narušeno jen ozvěnami kroků nebo vlastního dechu. Tato izolace od vnějšího světa symbolizuje únik od společnosti, ale také osamělost a uvěznění. V Poeově *Sud vina Amontillado* je ticho katakomb přerušeno jen Fortunatovými zoufalými výkřiky¹¹⁷, což umocňuje pocit jeho bezmoci a osamělosti v absolutní temnotě. V Hugových *Bídnících* se Jean Valjean ocitá v naprosté izolaci kanalizačního systému, kde musí bojovat nejen s fyzickými překážkami, ale i s psychickým tlakem plynoucím z opuštěnosti a tmy. Tato samota v podzemí, ať už dobrovolná či vynucená, vede k hluboké introspekci nebo naopak k šílenství. Obě díla tak ukazují, jak je ticho podzemí využíváno k umocnění pocitu bezmoci a kladení důrazu na vnitřní psychický stav postav, které jsou odříznuty od povrchového světa a jeho pravidel.

Svatost a útočiště jsou spojené s původní funkcí katakomb. I přes pozdější morbidní konotace si katakomby udržují stopy své původní posvátnosti a mohou představovat místo ochrany nebo skrýše pro pronásledované. V raně křesťanské literatuře a historických pramenech byly katakomby vnímány jako bezpečné útočiště před perzekucí, kde se věřící mohli tajně scházet a uctívat. V sekulárních dílech, jako jsou *Bídníci*, se kanalizace stává posledním útočištěm pro Jeana Valjeana, který zde hledá ochranu před Javertem.¹¹⁸ Ačkoliv se nejedná o místo posvátné, ale spíše o prostor na okraji společnosti, jeho funkce je analogická – poskytuje úkryt a šanci na přežití těm, kteří jsou pronásledováni. Tento paradox – že prostor smrti může být zároveň útočištěm – je silným literárním motivem, který se přenáší i na moderní podzemí, kde se skrývají ti, kteří se ocitli mimo zákon nebo společenské normy.

Děs a hrůza především v gotickém a psychologickém hororu činí z katakomb ideální prostředí. S nástupem gotického románu a romantismu se jejich temnota, stísněnost, vlhkost a všudypřítomnost ostatků staly základem pro hororové narativy. Poeův *Sud vina Amontillado* je archetypálním příkladem, kde katakomby slouží jako kulisa pro promyšlenou vraždu, která je děsivá svou klaustrofobií a psychologickou perverzí. Dalším významným příkladem je román Matthewa Gregoryho Lewise *Mnich*¹¹⁹, který patří k základním dílům gotické literatury. V něm se objevují rozsáhlé podzemní krypty a žálávní prostory pod klášterem, které jsou dějištěm hrůzných činů, vražd, mučení a tajemných rituálů. Lewisovo zobrazení podzemí je plné smyslových detailů, které umocňují pocit hnusu a zkázy, a podtrhují jeho roli jako místa

¹¹⁷ POE, E. A. *Jáma a kyvadlo a jiné povídky*. Praha: Odeon, 1978, str. 52-53

¹¹⁸ HUGO, V. *Bídníci*. Praha: Odeon, 2009, díl 2., kniha 5., str. 494-510

¹¹⁹ LEWIS, M. G. *Mnich*. V nakladatelství Alpres, s.r.o. vydání první. Přeložil František VRBA. Klokan. Frýdek-Místek: Alpress, 2015.

morálního úpadku a ztráty nevinnosti. Tyto krypty, plné mrtvých těl a stínů minulosti, rezonují s morbidní symbolikou pařížských katakomb a předznamenávají pozdější literární zobrazení skrytého zla v podzemí. Moderní horory jako od Barbary Hambly *Those Who Hunt the Night*¹²⁰, která zasazuje děj do pařížských katakomb plných upírů, nebo film *As Above, So Below*¹²¹, který plně využívá temnou atmosféru pařížských katakomb a jejich nekonečné labyrinty k vyvolání pocitu hrůzy a beznaděje, ukazují pokračující fascinaci těmito prostory. Jsou to prostory, kde se stírají hranice mezi realitou a fantazií, a kde se mohou zhmotňovat nejhlubší lidské strachy, což má přímé paralely s hrůzami, které jsou umístěovány do kanalizace v dílech jako Stephen Kingův *To*¹²², kde se podzemní stoky stávají domovem děsivého klauna Pennywise, ztělesňujícího nejhorší dětské noční můry. Děsivou konotaci katakomb podtrhuje i román *Damiánovy katakomby*¹²³ od Kaie Meyera a Waheda Khakdana, kde podzemní prostory v toskánském opatství San Cosimo „odporně páchnou“ a skrývají „děsivé tajemství“ spojené se zmizením vědecké pracovnice. Již na začátku románu je naznačeno, že v katakombách se „něco děje“ a „odporně páchne“. Další pasáže pak popisují, rozsáhlost katakomb: „Kdo ví, jak rozsáhlé katakomby doopravdy jsou. Nejspíš jsme viděli jen zlomek.“¹²⁴ nebo „katakomby se musely dát nějak zavřít, kdyby gargoylové utekli...“¹²⁵, což zdůrazňuje jejich roli jako místa nebezpečných událostí. Tímto způsobem se i dětská literatura nebojácně noří do temných aspektů podzemí.

Přechod a transformace je klíčovou symbolikou katakomb, neboť se nacházejí mezi životem a smrtí. Symbolizují tak přechod, metamorfózu a sestup do podsvětí – ať už fyzický (cesta do podzemí), psychologický (sestup do nevědomí) nebo morální (pokles k barbarství). Jsou to *liminální* prostory, kde se mění pravidla povrchového světa a kde postavy procházejí zkouškami. V Poeově povídce Fortunato podstupuje nevědomý, ale neodvratný přechod ze světa živých do světa mrtvých, jehož konečným bodem je zadržování v katakombách. Valjean v *Bídnících* prochází symbolickou transformací v kanalizaci, kde se očišťuje od viny a projevuje svou skutečnou morální sílu navzdory fyzickému znečištění. V Lewisově *Mnichovi* je sestup do klášterních krypt pro postavy cestou do morálního a existenciálního pekla, kde se odhalují jejich nejtemnější stránky. Tento motiv cesty do podzemí jako iniciačního rituálu,

¹²⁰ HAMBLY, B. *Lovci noci*. Přeložil Tomáš Hrách. Praha: Mladá fronta, 1996.

¹²¹ DOWDLE, J. E. *As Above, So Below*. USA: Universal Pictures, 2014.

¹²² KING, S. *To*. Přeložil Gabriel Goessel. Praha: Beta-Dobrovský, 2016.

¹²³ MEYER, K. a KHAKDAN W. *Damiánovy katakomby*. Havlíčkův Brod: Fragment, 2003.

¹²⁴ Tamtéž, s. 98.

¹²⁵ Tamtéž, s. 102.

který vede k proměně, se objevuje napříč žánry a typy podzemních prostor, často s ambivalentním výsledkem.

Ztracená identita a anonymita je silným motivem v pařížských katakombách, kde miliony pohřbených jedinců ztrácejí svou individualitu a stávají se součástí masového hřbitova. Tento aspekt může v literatuře symbolizovat ztrátu identity v moderní, přelidněné společnosti nebo strach z anonymizace. Tyto masy mrtvých jsou předzvěstí mas, které se později budou pohybovat v jiných typech městského podzemí, jako je metro, ale také anonymní masy odpadu, které se hromadí v kanalizaci, kde se individualita ztrácí ve společném proudu. Poeův Fortunato je nakonec pohlcen katakombami a jeho osud je anonymní, známý jen Montresorovi. Hugovy popisy kanalizace rovněž zdůrazňují bezútěšnost a anonymitu těch, kteří se v ní ocitají, což podtrhuje téma společenské marginalizace a ztráty individuality v moderním městském molochu. V Lewisově *Mnichovi* se oběti podzemních věznic stávají bezejmennými a zapomenutými, což zdůrazňuje moc opresivního systému.

Skrytost a tajemství jsou inherentními vlastnostmi podzemních prostor, včetně katakomb. Tyto skryté světy uchovávají tajemství minulosti i přítomnosti. Tato skrytost je činí ideálními pro detektivní a dobrodružné příběhy, kde je třeba odhalit skrytou pravdu nebo najít úkryt. V širším smyslu mohou symbolizovat potlačené aspekty společnosti nebo nevědomé části lidské psychiky, které jsou skryty pod povrchem civilizovaného života. Katakomby se tak stávají metaforou pro nevědomí, kam jsou odsunuty nepohodlné pravdy a zapomenuté vzpomínky, podobně jako kanalizace skrývá společenské nešvary a zločiny. Motiv skrytých podzemních chodeb, známý z katakomb, se objevuje i v románu Gastona Leroux *Fantom opery*¹²⁶, kde je Fantomův podzemní svět pod pařížskou operou komplexní sítí tunelů a místností, které fungují jako jeho útočiště, vězení i místo pro jeho uměleckou tvorbu. Ačkoliv se nejedná o skutečné katakomby, Lerouxovo zobrazení tohoto obrovského, skrytého a občas hrůzostrašného podzemního labyrintu pod velkým městským symbolem silně rezonuje s vnímáním pařížských katakomb a předznamenává složitost a symboliku pozdějších podzemních městských sítí, včetně kanalizace. Motiv skrytosti a tajemství je ústřední i v románu *Damiánovy katakomby*, kde hlavní postavy odhalují tajný vchod do podzemních chodeb ukrytých pod opatstvím. Jejich snaha „rozšifrovat ty podivné etruské nápisy“ a „odhalit ten děsivý klášterní tajemství“¹²⁷ v katakombách pod San Cosimem je klíčová pro rozuzlení

¹²⁶ LEROUX, G. *Fantom opery*. Přeložil Miroslav Drápal. Praha: XYZ, 2011.

¹²⁷ MEYER, K. a KHAJDAN W. *Damiánovy katakomby*. Havlíčkův Brod: Fragment, 2003, s. 100-101.

záhad. Zmizení vědecké pracovnice navíc přidává další vrstvu mystéria a potřeby rozkrýt, co se v podzemí odehrálo, což úzce souvisí s obecnou symbolikou katakomb jako místa ukrývajícího nepohodlné pravdy a zločiny.

Vězení a trestnice jako forma podzemí. Kromě přírodních a archeologických podzemních prostor, jako jsou katakomby, se literární symbolika rozšiřuje i na lidmi vytvořené útvary, které sdílejí mnoho jejich temných konotací. Jedním z takových významných prostorů jsou historické věznice, které ačkoliv nejsou vždy primárně podzemní, svou funkcí a asociacemi s odloučením, trestem a beznadějí silně rezonují s tématem „města pod městem“. Příkladem je Svatováclavská trestnice v Praze, která v letech 1809–1889 představovala největší vězeňské zařízení v Praze, a dle některých zdrojů i v habsburské monarchii. Tato trestnice se nacházela na Novém Městě na Zderaze, částečně v přestavěném středověkém Hrádku Václava IV. a klášteře bosých augustiniánů. Věznice, kam se vtěsalo až 1500 vězňů, symbolizovala místo pro „odpadlíky“ společnosti, jedince vyloučené z běžného života, které společnost „uklízela“ do skrytých, odlidštěných prostor. Román Karla Vinařického a J. Slánského *Tajnosti Svatováclavské trestnice v Praze, aneb, Pomstychtivost ženy*¹²⁸ již svým názvem poukazuje na skryté a často děsivé děje odehrávající se za zdmi věznice. Ačkoliv se text románu nezaměřuje explicitně na „podzemní“ pasáže v pravém slova smyslu, samotná existence a funkce trestnice ji řadí mezi místa, která se svou izolací, beznadějí a tajemstvím blíží symbolice podzemí. Byla to instituce, kam se odkládaly nežádoucí elementy společnosti, podobně jako se do kanalizace odváděl fyzický odpad. Skutečnost, že trestnice byla v roce 1889 zrušena a stržena v rámci pražské asanace – tedy komplexního hygienického a urbanistického projektu – dále podtrhuje její status nežádoucího elementu, který musel být odstraněn z povrchu města, aby se vytvořil prostor pro „čistší“ a „modernější“ zástavbu. Tento proces poukazuje na společenskou snahu o „vyčištění“ města nejen od fyzického odpadu, ale i od sociálního „balastu“, přičemž podzemní (či skryté) prostory sloužily k tomuto účelu.

9.2 Ikonografie a vizuální reprezentace katakomb

Vizuální reprezentace katakomb hrály zásadní roli v utváření jejich vnímání a přenesení jejich symboliky do veřejného povědomí, a tím i do literárních děl. Zatímco římské katakomby byly historicky zobrazovány především raně křesťanskými freskami a symboly např. ryba, nebo

¹²⁸ VINAŘICKÝ, Karel a J. SLÁNSKÝ. *Tajnosti Svatováclavské trestnice v Praze, aneb, Pomstychtivost ženy: román ze života společenského*. V Praze: Tiskem a nákladem kněhtiskárny Gustava Fanty, 1881.

dobry pastyř, které zdůrazňovaly jejich posvátný a duchovní rozměr, pařížské katakomby se staly předmětem vědeckého i uměleckého zájmu z jiné perspektivy.

Dobové rytiny a ilustrace z 18. a 19. století často zobrazovaly hrůzné scény přesunu kostí a uspořádání lebek v podzemí, čímž upevňovaly jejich morbidní a děsivý charakter. Tyto vizuály se staly součástí širšího gotického a romantického estetického proudu, který se zaměřoval na temné, tajemné a hrůzostrašné. Příkladem může být ilustrace Gustava Doréhoka Hugovým *Bídníkům*¹²⁹, které ačkoliv zobrazují kanalizaci, evokují stejnou klaustrofobii a pocit podzemního pekla, jaký byl spojován s katakombami. Dorého detailní a dramatické rytiny, jako je scéna Valjeana v kanále, vizuálně ztělesňují Hugovy popisy temnoty, špíny a zoufalství, čímž vytvářejí silné vizuální paralely s obrazy kostnic.

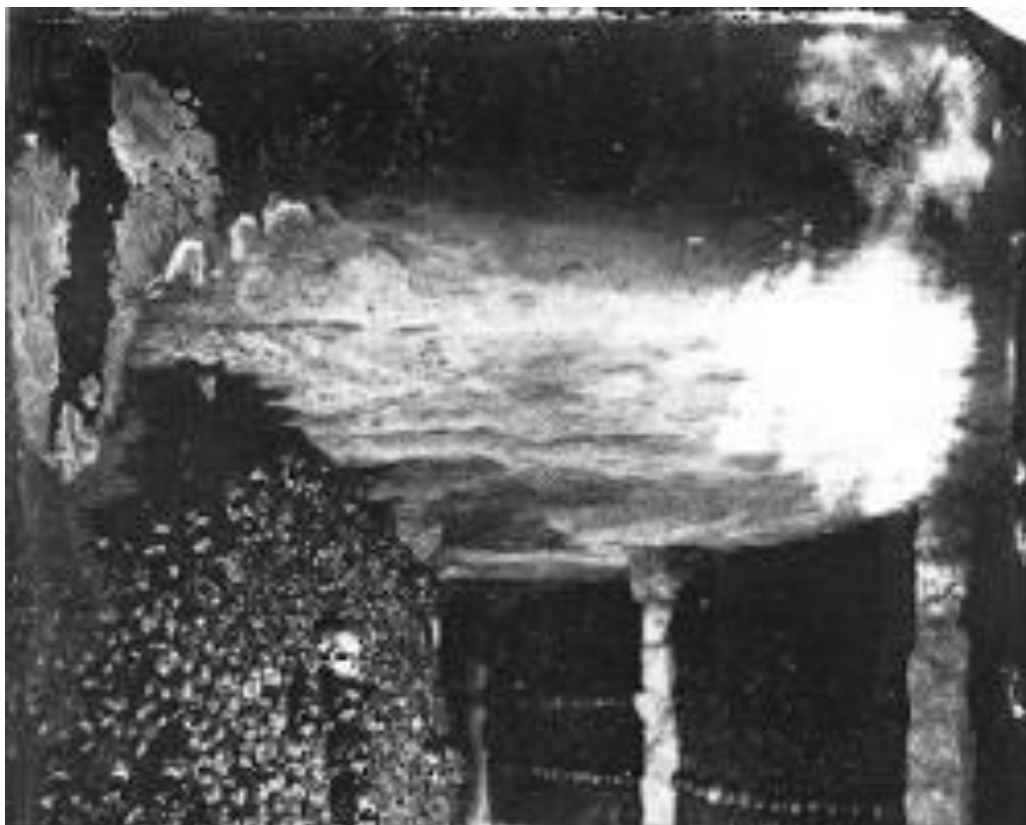

Obr. č. 1: Gustav Doré, Jean Valjean v pařížské kanalizaci.

Klíčovou roli ve vizualizaci pařížských katakomb sehrál slavný fotograf Félix Nadar. V 19. století se Nadar pustil do ambiciózního projektu, kdy jako jeden z prvních fotografů pronikl

¹²⁹ Obr. č. 1. French School. *Jean Valjean im Gefängnis*, Illustration aus *Les Misérables*, von Victor Hugo, 1865, [cit. 27.05.2025]. Dostupné z: <https://www.meisterdrucke.at/kunstdrucke/French-School/518874/Jean-Valjean-im-Gef%C3%A4ngnis,-Illustration-aus-Les-Misérables,-von-Victor-Hugo,-1865.html>

do naprosté temnoty pařížského podzemí. Jeho série fotografií katakomb¹³⁰, pořízených za použití tehdejších inovativních metod umělého osvětlení např. hořící magnésium a později elektrické obloukové lampy, představuje průkopnickou práci v dokumentární fotografii. Nadarovy snímky, které veřejnosti poprvé přinesly vizuální zážitek z tajuplných hlubin pod Paříží, pomohly upevnit obraz katakomb jako temného, děsivého a tajemného podzemí. Nejenže dokumentovaly uspořádání kostí a chodby, ale také přenášely pocit stísněnosti a izolace, který byl pro tyto prostory charakteristický. Tyto vizuální reprezentace nejenže inspirovaly řadu literárních a uměleckých děl, ale také položily základ pro vizuální jazyk, jímž bude později zobrazována i moderní kanalizace – její temnota, labyrint a skryté nebezpečí. Nadarova práce ukazuje, jak se podzemí stalo předmětem vědeckého zájmu a zároveň objektem fascinace a hrůzy v masové kultuře, což je trend, který se později rozšířil i na další typy městského podzemí.

Obr. č. 2: Félix Nadar, fotografie pařížských katakomb (cca 1860-1861)

¹³⁰ Obr. č. 2. MARKIN, P. *Behold Félix Nadar's Pioneering Photographs of the Paris Catacombs (1861)*. Open Culture, 2019, [cit. 27.05.2025]. Dostupné z: <https://www.openculture.com/2019/11/ behold-felix-nadars-pioneering-photographs-of-the-paris-catacombs-1861.html>

Katakomby se tak staly mocným literárním motivem, který ztělesňoval rostoucí lidské obavy, psychologické hlubiny a společenské úzkosti z masy, hygieny a anonymity, které se plně rozvinou v éře průmyslové revoluce a masivního rozvoje městské infrastruktury, včetně kanalizace. Vliv katakomb na vnímání podzemí je nepřehlédnutelný. Slouží jako archetypální, temná předzvěst, která formovala imaginaci autorů a připravila půdu pro to, aby se kanalizace stala centrálním symbolem moderního městského podsvětí.

10 Sklepy a suterény: prostory úkrytu, rozkladu a potlačeného

„já“

Zatímco rozsáhlé systémy katakomb představují kolektivní podzemní prostory primárně spojené se smrtí a hromadným pohřbíváním, sklepy a suterény nabízejí pohled na podzemí v intimnějším, často soukromém měřítku. Tyto podzemní části obytných i jiných budov sloužily po staletí různým praktickým účelům, avšak v literatuře se transformovaly v mocné symboly úkrytu, rozkladu a potlačeného já. Jejich symbolika vlhkosti, temnoty a izolace často předznamenává širší společenské otázky hygieny, morálky a skrytých aspektů lidské psychiky, které se plně rozvinou s nástupem moderních kanalizačních systémů a jejich metaforického zobrazení.¹³¹ V rámci této práce nám analýza sklepů a suterénů poslouží k osvětlení hlubších psychologických a sociálních konotací podzemí, které se v proměněné formě přenášejí i do chápání městské kanalizace jako místa, kam se odsouvá vše nežádoucí.

10.1 Historické využití sklepů a suterénů v městském prostoru

Sklepy a suterény jsou nedílnou součástí městského organismu a odrážejí jeho historii, společenské proměny i skryté vrstvy. Jejich primární funkcí bylo po staletí praktické využití, které se v průběhu věků adaptovalo na měnící se potřeby. Nejčastěji sloužily jako prostory pro skladování potravin a zboží, kde chlad a stálá teplota zajišťovaly jejich konzervaci. V období ohrožení se pak stávaly místem obrany a úkrytu před vpády nepřátel, požáry či přírodními živly.¹³² Městské domy, zejména v hustě osídlených oblastech, často disponovaly rozsáhlými

¹³¹ DOUGLAS, M. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Ark, 1984.

¹³² VONDRUŠKOVÁ, A. a VONDRUŠKA, V. *Město. Průvodce českou historií*. Praha: Vyšehrad, 2013.

sklepeními, která se táhla i pod přilehlé ulice, jak je naznačeno v detektivním románu *Tři havrani*, kde se „*prastarý sklep... prostíral více než do poloviny ulice*“¹³³.

V českých městech, a zejména v Praze, má fenomén sklepů specifický rozměr. Jak uvádějí Šírová-Motyčková a Šír, české podzemí zahrnuje kromě přírodních jeskyní a hornických děl i rozsáhlá městská podzemí, včetně vinných sklepů, chrámových a hradních sklepení.¹³⁴ Pražské podzemí je obzvláště bohaté na historické suterény. *Průvodce pražskou archeologií* dokládá, že v důsledku navážek a zvyšování terénu v historickém jádru Prahy, zejména po ničivých povodních a pro zamezení budoucích záplav, se původní přízemní obytné prostory často proměnily ve sklepy.¹³⁵ Dobový článek z roku 1913 v katolickém týdeníku *Čech* tuto proměnu výstižně popisuje: „*V dřívějších dobách, kdy stavěly domy po příkladě antických vil jako přízemní a poschod'ové, byly přízemní obytné prostory s poklesem terénu přetvořeny ve sklepy*“¹³⁶. Sklepy se tak stávaly svědky architektonických i urbanistických proměn města, vrstvíce se pod povrchem jako geologické nánosy historie.

Kromě úkrytu a skladování plnily sklepy i roli technického zázemí budov (kotelny, vedení inženýrských sítí) a často se v nich nacházely různé dílny či tajné místnosti. Jejich funkce se postupem času proměňovala od ryze praktické potřeby k symbolickému prostoru, což se výrazně odrazilo v literatuře.

10.2 Sklep jako psychologický prostor: úkryt, rozklad a potlačené já

S rozvojem psychologické a detektivní prózy v 19. a 20. století se sklepy a suterény stávají privilegovanými dějišti, která ztělesňují temné, skryté a často potlačené aspekty lidské existence a společenského života. Jsou místem, kam se „odsouvá“ nejen fyzický odpad, ale i morální špína, zločiny, viny a potlačené emoce, čímž se stávají zrcadlem „potlačeného já“ – jak jedince, tak i celé společnosti (srov. Jung, 1995; Jung, 2023).

V gotickém románu a hororu se sklepy a krypty často objevují jako dějiště hrůzných činů, pohřbených tajemství a vězení. Jejich vlhkost, temnota a chlad přispívají k vytvoření atmosféry strachu a izolace. Klasickým příkladem je povídka Edgara Allana Poea *Sud vína Amontillado*. Poeův Montresor vede Fortunata hluboko do „vlhkých kamenech“ svého paláce,

¹³³ HUNTER, J., KREJČÍK J. a DUBEN J. *Tři havrani*. Praha: Jan Svátek, 1930, s. 68.

¹³⁴ ŠÍROVÁ-MOTYČKOVÁ, K. a ŠÍR, J. *Podzemí České republiky: jeskyně, hornická díla, chrámová, zámecká, hradní a městská podzemí, vinné sklepy, vojenské pevnosti a další*. Naše země. Olomouc: Rubico, 2021.

¹³⁵ BOHÁČOVÁ, I., CYMBALAK, T., ČIHÁKOVÁ, J., DRAGOUN, Z. a HASIL, J. a kol. *Průvodce pražskou archeologií: památky známé, neznámé i skryté*. 2., upravené vydání. Praha: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Praha, 2018.

¹³⁶ *Čech: politický týdeník katolický*. Praha: Antonín Schmitt, 22.01.1913, 38 (21), s. 6.

do podzemních vinných sklepů, které se plynule mění v katakomby plné kostí. Tento fyzický sestup do temnoty je zároveň sestupem do Montresorova zvráceného a pomstychtivého nitra. Sklep se zde stává klaustrofobickým vězením, kde se oběť setkává se svou smrtí a šílenstvím, obklopená pachy a chladem podzemí.

Podobně H. P. Lovecraft ve své povídce *The Rats in the Walls*¹³⁷ využívá motiv sklepení k odhalení prastarého a hrůzného zla. Povídka, která je mistrovským dílem kosmického hororu, sleduje Norrise Cromwella, který se vrací na rodové sídlo Exham Priory, aby zde obnovil svůj rodokmen a historii. Brzy po nastěhování však začne slyšet zvuky krysy, které vycházejí ze zdí a vedou jej do hrůzných podzemních prostor pod panstvím. Sklepy a hluboké krypty pod starobyklým rodovým sídlem nejsou pouhou kulisou, nýbrž bránou k dědictví šílenství a kanibalismu, jež je s rodinou spojeno po celé generace. Jsou místem, kde se pod nánosem staletí skrývají ty nejtemnější stránky lidské existence, které se nakonec vynoří a pohltnou i hlavního hrdinu, dovedou jej k šílenství a zděšení z vlastního původu. Lovecraft detailními popisy vlhkých stěn a zvuků, které se ozývají z hlubin, umocňuje pocit teroru a rozkladu, čímž vytváří prostředí, jež se stává fyzickou manifestací zděděného zla. Zde se podzemí stává nejen hrobkou minulosti, ale i živým organismem, který vyzařuje zhoubu a neúprosně se zmocňuje přítomnosti.

Robert Louis Stevenson v románu *Podivný případ Dr. Jekylla a pana Hyda*¹³⁸ umísťuje klíčovou laboratoř, kde Dr. Jekyll provádí své zakázané experimenty a transformuje se v pana Hyda, do suterénu svého domu. Suterén s odděleným, méně nápadným vchodem slouží jako symbolické místo pro Jekyllovu potlačenou, „nižší“ stránku. Zde se rodí zlo, které je vylučováno z povrchového, společensky přijatelného světa. Suterén je tak fyzickým prostorem pro skryté tužby a morální rozklad, které se skrývají pod uhlazenou fasádou viktoriánské společnosti.

Dále pak Graham Greene v povídce *Suterén*¹³⁹, ze sbírky *Suterén a jiné povídky*¹⁴⁰ využívá podzemní prostor jako dějiště hlubokého psychologického dramatu a konfrontace s minulostí. Příběh sleduje dospělého protagonistu, který se vrací do domu svého dětství a v suterénu prožívá živou reminiscenci dávných událostí a traumat. „*Mohl si jít kam chtěl, dokonce i do spíže, dveřmi potaženými zelenou látkou, nebo dolů do suterénu, do*

¹³⁷ LOVECRAFT, H. P. *The rats in the walls: and other stories*. London: Alma Classics, 2015.

¹³⁸ STEVENSON, R. L. *The strange case of Dr. Jekyll & Mr. Hyde*. České vydání. Anglicko-český zrcadlový text. Dubicko: INFOA, 2021.

¹³⁹ GREENE, Graham a A. J. ZIMA. *Suterén a jiné povídky*. Praha: Lidová demokracie, 1963, s. 5-29.

¹⁴⁰ GREENE, Graham a A. J. ZIMA. *Suterén a jiné povídky*. Praha: Lidová demokracie, 1963.

*obývacího pokoje. Cítil se doma jako cizinec, protože mohl chodit do všech pokojů a všechny ty pokoje byly prázdné.*¹⁴¹ Suterén zde není jen fyzickým místem, nýbrž bránou do podvědomí, kde se střetávají potlačené vzpomínky a dávné konflikty. Při vstupu do suterénu se protagonista okamžitě ocitá pod vlivem jeho tísnivé atmosféry. Greene detailně popisuje, jak se mu „*vlhký chlad dotýkal kůže a stará, zatuchlá vůně sklepení mu drásala nosní dírky, přivolávajíc dávné, zapomenuté obrazy*“¹⁴². Tato senzoričká zkušenost ho okamžitě přenáší do dětství. Vlhkost a temnota suterénu umocňují pocit klaustrofobie a bezmoci, reflektující vnitřní stav postavy a tíhu nevyřešených otázek. Protagonista je v suterénu nucen čelit nejen stínům a pachům minulosti, ale především „*nepříjemným pravdám, které na něj číhaly v každém stinném koutě a ozývaly se s ozvěnou jeho vlastních kroků*“¹⁴³. Greene tak ukazuje, jak se suterén stává prostorem, v němž je jedinec nucen čelit své vlastní minulosti a temným aspektům své psychiky, které byly po léta pohřbeny pod povrchem vědomí.

V českém kontextu nabízí dobová literatura i historické prameny rovněž bohatý materiál pro zobrazení sklepů. Jak popisuje dobový článek z roku 1913 v *Čechovi*, staré pražské sklepy byly „*vesměs velmi špinavé, vlhké a plné zatuchlého vzduchu,*“ a často se v nich „*budí v návštěvníkovi jakýsi nepopsatelný pocit hrůzy, stísněnosti a úzkosti*“¹⁴⁴. Toto fyzické vnímání sklepů jako nehostinných a děsivých prostor se přenáší i do literatury.

Paměti katovské rodiny Mydlářů v Praze od Josefa Svátka, významný historický román z konce 19. století, rovněž potvrzují reálné historické využití sklepů k temným účelům a výrazně posilují jejich symboliku. Ačkoliv se jedná o beletristické dílo, které kombinuje historické skutečnosti s autorovou fabulací, poskytuje cenný pohled na dobové vnímání a roli podzemních prostor. V tomto díle jsou sklepy popsány jako místa, která sloužila k úkrytu před tresty, kde lidé dlouho žili skryti, protože zde nebyli hledáni. Jejich skrytost a izolace, umocněná nedostatkem světla a vlhkostí, je činily ideálními pro marginalizované existence, jež se snažily uniknout zraku společnosti. Text také zmiňuje využití sklepů jako vězení, například velký sklep rozdělený na několik malých místností, které sloužily pro chudé vězně. To podtrhuje roli podzemí jako prostoru, kam společnost odsouvá to, co je nežádoucí – ať už jde o kriminálníky, nebo ty, kteří se ocitli na okraji. Tímto způsobem podzemí představuje místo sociální marginalizace a kontroly, kde se uplatňují nejtvrďší formy represe. Autor zdůrazňuje silný kontrast mezi tichým a klidným světem na povrchu a strašlivými událostmi, které se

¹⁴¹ Tamtéž, s. 9.

¹⁴² Tamtéž, s. 20.

¹⁴³ Tamtéž, s. 20.

¹⁴⁴ *Čech: politický týdeník katolický*. Praha: Antonín Schmitt, 22.01.1913, 38 (21), s. 6.

odehrávaly v podzemí, čímž naznačuje, že pod fasádou zdánlivé normality se skrývá temná a krutá realita.¹⁴⁵ Tento dualismus povrchu a podzemí rezonuje s myšlenkami o potlačeném kolektivním nevědomí, kde se ukládají stinné aspekty lidské historie a společnosti, které se jen zřídka dostávají na světlo.

10.3 Sklepy v detektivní a politické próze 20. století

Ve 20. století se sklepy nadále uplatňují v literatuře, přičemž se jejich symbolika rozšiřuje o aspekty moderní společnosti – útlak, paranoia a skrytá kriminalita.

Ellery Queen ve svém detektivním románu *Ztracená závěť*¹⁴⁶ klasickým příkladem logické detektivky, využívá sklep jako klíčové dějiště pro odhalení zločinu a skrytých důkazů. Hlavní postava, geniální detektiv Ellery Queen, se snaží rozlousknout složitý případ vraždy, kde se zdá, že motivem je dědictví. Cesta k rozřešení vede do temných a zapomenutých zákoutí, včetně starého sklepa. Postavy se spouštějí „*po vlhkých kamenech do sklepa*“¹⁴⁷, kde nacházejí mrtvolu. Sklep je zde „*nejzazším koutem temné chodby, kde bylo tak vlhko, že se bála*“¹⁴⁸, což umocňuje pocit strachu a izolace. Prostředí sklepa je tak ideální pro zápletku, kde je třeba rozplést „skrytou pravdu“, která se nachází mimo zraky běžného světa. Slouží nejen jako místo nálezu těla, ale i jako metafora pro temné a skryté stránky lidských motivací, které se musí odhalit, aby se odhalila spravedlnost. Sklep zde symbolizuje místo, kam je odsunuta nejen oběť, ale i pravda, čekající na objevení.

Eduard Fiker ve své detektivce *Voskový les*¹⁴⁹ detailně popisuje suterénní místnosti, které odrážejí zanedbanost a rozklad. Román, který je považován za jeden z milníků české detektivky, se soustředí na vyšetřování záhadné smrti, kde klíčovou roli hrají právě opuštěné a zchátralé prostory suterénu. Detektiv zde objevuje nejen stopy zločinu, ale i svědectví o životě na okraji společnosti. „*První místnost v suterénu byla docela malá, plná prachu, zašlé špíny a nejrůznějšího harampádí... zrezivělá pec... vedlejší místnost byla větší a zřetelně ji obýval člověk*“¹⁵⁰. Tento popis nejen evokuje atmosféru úpadku a morálního rozkladu, ale také ukazuje na využití suterénu jako útočiště pro marginální existence, pro ty, kteří se skrývají nebo žijí mimo normy společensky přijatelného chování. Takovýto prostor je ideálním dějištěm pro

¹⁴⁵ SVÁTEK, J. *Paměti katovské rodiny Mydlářů v Praze*. V Praze: L. Mazáč, 1940.

¹⁴⁶ QUEEN, E. a BÖSER K. *Ztracená závěť: detektivní román logického usuzování*. Praha-Bubeneč: Jan Naňka, 1934.

¹⁴⁷ QUEEN, E. a BÖSER K. *Ztracená závěť: detektivní román logického usuzování*. Praha-Bubeneč: Jan Naňka, 1934, s. 165.

¹⁴⁸ Tamtéž, 166.

¹⁴⁹ FIKER, E. *Voskový les*. Praha: Vyšehrad, 1970

¹⁵⁰ Tamtéž, 77.

odhalování tajemství a zločinu, neboť jeho skrytost a odlehlost umožňují páchaní činů mimo dohled a zároveň uchovávají stopy minulosti. Suterén se zde stává archetypálním prostorem pro shromažďování všeho, co je na povrchu nežádoucí a potlačené.

Pavel Kohout v románu *Kde je zakopán pes*¹⁵¹ přenáší symboliku suterénu do kontextu totalitního útlaku. Podzemní byt StB zde není jen fyzickým prostorem, nýbrž symbolem skryté moci, sledování a potlačování individuální svobody. Sklep a suterén se stávají metaforou pro „podzemní“ aktivity režimu, kde se dějí temné a ilegální věci, utajené před veřejností. Toto využití podzemního prostoru skvěle rezonuje s historickými paměťmi o sklepech jako vězeních, které byly popsány v *Pamětech katovské rodiny Mydlářů*.

10.4 Sklepy jako nositelé paměti a tajemství města

Daniela Hodrová ve svém díle *Místa s tajemstvím*¹⁵² zdůrazňuje, že prostory v literatuře nejsou pouhými kulisami, nýbrž aktivními nositeli významu a paměti. Sklepy a suterény tuto tezi dokonale ilustrují. Jsou to místa, kde se kumuluje paměť města, ať už ve formě archeologických nálezů (jak dokládá *Průvodce pražskou archeologií*) nebo v podobě zapomenutých příběhů a traumat. Jsou jakýmsi podvědomím města, kde se uchovává vše, co je na povrchu potlačeno, zapomenuto nebo odstraněno.

Sklep je často zobrazen jako místo, které je neoddělitelně spojeno s minulostí a má silný dopad na psychiku postav. V *Třech havranech* postava Virginie pocítuje, že „celý sklep leží jí na hlavě. Stěží mohla dýchat,“ a je si vědoma, že „tento sklep bude v její paměti žít navždy“¹⁵³. To podtrhuje, jak se fyzický prostor proměňuje v psychologickou hrozbu a místo traumatických, nezapomenutelných zážitků.

Blanka Soukupová ve své práci *Evropské město: identita, symbol, mýtus* rozvádí myšlenku města jako vícevrstvého organismu. V tomto kontextu představují sklepy a suterény skrytou tvář města – to, co je pod povrchem, často temnější, méně kontrolované a plné záhad než jeho uhlazená fasáda. Jsou místem, kde se uchovávají tajemství, kde se rodí a páchají zločiny, a kam se stahují ti, kteří jsou z různých důvodů vyloučeni z běžného společenského života. Tato skrytá rovina města je pro literární tvůrce nekonečným zdrojem inspirace.

¹⁵¹ KOHOUT, P. *Kde je zakopán pes*. Praha: Knihovna a tiskárna pro nevidomé K. E. Macana, 2010.

¹⁵² HODROVÁ, D. *Místa s tajemstvím: (kapitoly z literární topologie)*. Praha: KLP – Koniasch Latin Press, 1994.

¹⁵³ HUNTER, J., KREJČÍK J. a DUBEN J. *Tři havrani*. Praha: Jan Svátek, 1930, s. 186.

10.5 Závěrem o sklepech a suterénech

Analýza sklepů a suterénů v literatuře 19. a 20. století, podpořená historickými a teoretickými prameny, jasně ukazuje, že tyto prostory přesahují svou původní praktickou funkci. Stávají se mocnými symboly úkrytu, rozkladu, potlačených emocí a společenských tabu. Jsou místem, kde se obnažuje temná stránka lidské povahy, kde se odhalují skrytá tajemství a kde se střetává jedinec s vlastními úzkostmi a strachy. Od klaustrofobických vězení u Poea, přes laboratoře zla u Stevensonova, až po útočiště marginalizovaných postav u Fikera nebo nástroje politického útlaku u Kohouta, sklepy konzistentně plní roli dějiště, které je nedílně spjato s tématy temnoty, nečistoty a izolace.

Ačkoli se liší od rozsáhlých katakomb svým měřítkem a primární funkcí od masivních kanalizačních systémů, sklepy a suterény jsou klíčovým článkem v chápání symboliky podzemí. Slouží jako mikrokosmos, kde se koncentrují a projevují mnohé z těch obav a fascinací, které se v širším měřítku uplatní i při zobrazení městských stok a kanalizací. Jejich vlhkost, temnota a skrytost připravují půdu pro komplexnější vnímání městského podzemí jako kolektivního „střeva“, kde se hromadí a zpracovává vše, co je na povrchu nežádoucí – od fyzického odpadu po morální špínu. Tato kapitola tak pokládá základ pro hlubší zkoumání kanalizace jako ultimativního symbolu rozkladu a potlačení v literatuře moderní doby.

11 Metro a podzemní doprava: moderní podzemí anonymity a tranzitu v literatuře a filmu

11.1 Úvod: metro jako symbol moderní doby a jeho literárně-filmová reflexe

Urbanizovaný prostor moderního města 19. a 20. století se vyznačuje komplexní stratifikací, kde vedle viditelného povrchu existuje i skrytá, avšak stejně významná vrstva podzemí. Zatímco předchozí kapitoly této práce prozkoumaly historické a symbolické předchůdce podzemních prostor, jako jsou prastaré katakomby, místa paměti, smrti a duchovní transformace, a soukromé, introspektivní sklepy a suterény, prostory úkrytu, rozkladu a potlačeného já, tato kapitola se zaměří na dynamiku a symboliku jednoho z nejvýraznějších

výtvorů moderní techniky – městské podzemní dráhy, neboli metra. Metro, ačkoliv slouží primárně k dopravě, se rychle stalo komplexním kulturním symbolem a zdrojem inspirace pro literární a filmovou tvorbu, reflektující proměny společnosti a lidské psychiky v éře modernismu a urbanizace.

Historický vývoj metra, jeho urbanistický dopad na strukturu a fungování evropských měst, stejně jako jeho role v revoluci městské dopravy a formování moderního urbanismu, byly podrobně popsány v kapitole „*Metro a podzemní železnice*“ v teoretické části této práce. Na tuto historickou a urbanistickou perspektivu bude v této kapitole navázáno, avšak hlavní důraz bude kladen na to, jak je metro zobrazeno a interpretováno v literatuře a filmu 19. a 20. století. Cílem této kapitoly je prozkoumat metro nikoli pouze jako technické zařízení, nýbrž jako svébytný literární a filmový motiv, který slouží jako kulisa, symbol a katalyzátor pro vyjádření širších společenských, psychologických a existenciálních témat.

V rámci této analýzy bude využita především tematická a symbolická interpretace, přičemž klíčovou roli bude hrát i komparativní metoda. Metro, ačkoliv se od katakomb a sklepů liší funkcí i dobou vzniku, sdílí s nimi určité rysy skrytosti, přechodu a duality mezi světem „nahore“ a světem „dole“. Tato kapitola se pokusí odhalit, jak se metro stává v uměleckých dílech prostorem anonymity a odcizení, hranicí mezi světy, či dokonce živým organismem města, a jak se tyto interpretace propojují s hlavním motivem této práce – motivem kanalizace a stok. Na rozdíl od organické, často temné a znečištěné symboliky kanalizace, představuje metro technicky dokonalý, rychlý a efektivní systém, avšak i v něm se odrážejí úzkosti moderní doby, pocit depersonalizace a hledání smyslu v rychle se měnícím světě. Vzájemné srovnání těchto odlišných, přesto propojených podzemních prostor odhalí komplexnost vnímání městského podzemí v literatuře a filmu 19. a 20. století.

11.2 Metro jako prostor anonymity a odcizení v literatuře

Metro, ačkoliv představuje triumf inženýrství a efektivní řešení pro městskou mobilitu, se v literatuře velmi rychle stalo symbolem moderního odcizení, anonymity a fragmentace lidské existence. Tento paradox – technický pokrok vedoucí k psychologickému úbytku – se stal živnou půdou pro mnohé autory 19. a 20. století, kteří v podzemních tunelech a vagonách metra našli dokonalou metaforu pro stav moderní společnosti.

Jedním z nejvýraznějších literárních zpracování tohoto tématu je báseň T. S. Eliota, *Pustina*. Eliot, ve svém monumentálním díle reflektujícím poválečnou krizi hodnot a rozpad západní civilizace, využívá londýnské metro jako klíčovou scénu pro vyjádření pocitu duchovní prázdnoty a odcizení. Eliotův obraz davu procházejícího přes London Bridge v ranní šedi, který se následně noří do útrob metra, je mistrovskou studií anonymity:

*„Neskutečný město, pod hnědou mlhou zimního svítání
Londýnským mostem proudil dav tak hojný,
že žasl jsem, jak smrt má lov tak hojný.
Šli vzhůru, občas krátce vzdychajíce,
a každý zíral na zem před sebou.
Pak sešli třídou krále Williama
k Marii Panně woolnothské, jež hluše
odbila poslední tón deváté.
Spatřil jsem známého a křikl na něj:
„Stetstone! Znáš tě z lodí u Mylae!
Mrtvola, co sis loni zasadil
v zahradě, klíčí? Letos pokvete?
Či náhlé mrazy zžehly její záhon?
Drž stranou Psa, je přítel člověka
a drápy mrtvé z hrobu vyvléká!
Ty! Hypocrite lecteur! – mon semblable – mon frere!“¹⁵⁴*

Dav se zde jeví jako masa bez tváře, každý jedinec je pohlčen anonymitou kolektivu, neschopný navázat smysluplnou interakci. „Každý člověk upíral oči před své nohy,“ naznačuje absenci vzájemné komunikace a izolaci v těsné blízkosti. Metro se tak stává metaforou moderní existence, kde se lidé pohybují vedle sebe, avšak zůstávají si cizí, odpojeni od sebe navzájem i od svého okolí. Pocity „non-místa“, které definoval Marc Augé¹⁵⁵, se zde projevují v plné síle, přičemž metro představuje paradigmatický příklad prostoru, kde se lidé setkávají pouze v kontextu tranzitu, bez vytváření hlubších sociálních vazeb.

¹⁵⁴ ELIOT, T. S. *Pustina a jiné básně*. Praha: Odeon, 1967, s. 66.

¹⁵⁵ AUGÉ, M. *Nemísta: Úvod do antropologie supermoderny*. Praha: Nakladatelství Dauphin, 2009.

Eliotův dav v metru není jen anonymní, je také téměř neživý, „mrtvý“, což rezonuje s jeho celkovou vizí Pustiny jako obrazu rozpadajícího se světa. Tato „smrt“ se týká spíše duchovní prázdnoty než fyzického zániku, což je ještě znepokojivější. V kontrastu s katakombami, které jsou plné skutečných mrtvých, ale často s hlubokým náboženským nebo pietním významem, je dav v metru živý, ale duchovně prázdňý, což poukazuje na odlišnou, ale neméně tíživou formu „smrti“ v moderním světě.

Eliotovo vnímání podzemního prostoru jako místa anonymity, úzkosti a lidské prázdnoty se neomezuje pouze na *Pustinu*. Podobné obrazy, které rezonují s pocity spojenými s podzemní dopravou, se objevují i v jeho cyklu *Čtyři kvartety*, konkrétně v části *East Coker* (III. část). Zde Eliot popisuje místo, které sice není explicitně metrem, ale jeho charakteristiky (tmavý, špinavý, hlučný) a dopad na lidskou psychiku silně evokují podzemní dráhu a její vliv na cestující:

*„Tma, tma, tma. Všichni odcházejí do tmy,
Do prázdných mezihvězdných prostorů, prázdni do
prázdnoty,
obchodní bankéři, kapitáni, znamenití literáti,
šlechetní mecenáši, státníci a vládci,
...
Nebo když podzemní vlak stojí dlouho mezi stanicemi
A rozproudí se hovor a zas zvolna zmlkne,
A vidíš, jak se za tvářemi prohlubuje v mysli prázdnota
A zanechává jenom vzrůstající děs, že není na co
myslet.“¹⁵⁶*

¹⁵⁶ ELIOT, T. S. *Pustina a jiné básně*. Praha: Odeon, 1967, s. 125.

Tato pasáž prohlubuje Eliotův obraz podzemí jako prostoru, který deformuje lidskou zkušenost. „*Tmavý, špinavý, hlučný tunel*“ a „*prázdné hlavy*“ jsou silnými metaforami pro depersonalizaci a duchovní úpadek, který Eliot spojuje s moderním městským životem. Atmosféra a pocit stísněnosti, hluku a zmatku se dokonale shodují s vnímáním podzemní dráhy jako místa, kde se jedinec ztrácí v mase a je vystaven mechanickému, nepříjemnému prostředí. Slouží jako další důkaz Eliotovy konzistentní reflexe podzemí jako symbolu moderní lidské kondice, kde navzdory technologickému pokroku dochází k vnitřnímu zchudnutí.

Podobné motivy lze nalézt i v dílech dalších modernistických autorů, kteří reflektovali rychlý rozvoj měst a s ním spojené společenské proměny. Ať už jde o pocit klaustrofobie v podzemních prostorech, ztrátu orientace v labyrintu tunelů, nebo tísnivou blízkost cizích těl, metro se stalo mikrokosmem moderního města a jeho úzkostí. Literatura často zdůrazňuje zvukovou kulisu metra (dunění, skřípání, hluk), která podtrhuje pocit odcizení a mechanické existence, kde individuální hlasy zanikají v kakofonii.

Vizuální reprezentace metra v umění také často zdůrazňuje jeho anonymní charakter. Malby a fotografie z počátku 20. století často zobrazují cestující jako rozmazané šmouhy, stíny nebo bezvýrazné tváře, které mizí v davu nebo v temnotě tunelů. Tento vizuální jazyk podporuje literární interpretaci metra jako místa, kde se jedinec stává součástí neosobní masy, což posiluje pocit ztráty identity.

Přestože metro slouží k pohybu a spojování, v literatuře se stává symbolem odpojení a izolace, paradoxně umocněné fyzickou blízkostí. V tomto smyslu se metro stává novou formou „vězení“ moderního člověka, uzavřeného v rychlém, ale bezútěšném cyklu tranzitu.

11.3 Metro jako hranice mezi světy a prostor transformace ve fikci

Kromě symboliky anonymity a odcizení, o níž jsme pojednali v předchozí podkapitole, získává metro v literatuře a filmu i další, často ještě hlubší rozměr – stává se hranicí mezi světy, portálem do alternativních realit a prostorem pro transformaci. Tato interpretace využívá jeho inherentní vlastnosti: skrytost pod povrchem, labyrintovou strukturu a pocit izolace od „světa nahoře“, což umožňuje autorům tvořit fantastické a metaforické vize.

Jedním z nejvýraznějších příkladů této symboliky je román Neila Gaimana *Nikdykde*¹⁵⁷, který se odehrává v paralelním Londýně, nazývaném Podlondýn, jež existuje pod povrchem reálného města. Metropolitní síť zde není jen dopravním prostředkem, ale plnohodnotným, živým světem s vlastními pravidly, obyvateli a historií. Vlaky metra se stávají plavidly, která cestují napříč realitami, a stanice se mění v brány do nečekaných dimenzí. Gaiman doslova zhmotňuje běžné metafory o podzemí „*městské spáry*“, „*skryté hlubiny*“ a proměňuje je v konkrétní, hmatatelné prostředí. Hrdina Richard Mayhew se do London Below dostane poté, co pomůže zraněné dívce, a jeho cesta metrem se stává iniciací do tohoto skrytého světa, který je plný magie, nebezpečí a ztracených duší. Metro zde není jen kulisou, ale aktivním prvkem příběhu, jehož zákoutí skrývají dávná tajemství a kde se střetávají osudy lidí zvrchu s obyvateli Podlondýnu. Gaiman tak využívá metro jako literární prostředek pro kritiku moderní společnosti, která přehlíží to, co je skryté, a potlačuje marginální existence.

Podobnou, byť dystopickou vizi podzemního světa nabízí klasický němý film Fritze Langa *Metropolis*¹⁵⁸. Zde metro (spíše podzemní dráha přepravující masy) slouží jako klíčový prvek, který odděluje dvě společenské třídy: „mysl“ žijící v luxusním městě na povrchu a „ruce“ – dělníky, kteří žijí a pracují v temných, mechanických hlubinách pod zemí. Dělnické vlaky, které se rytmicky noří do podzemí a opět se vynořují, symbolizují nekonečný cyklus práce a útlaku. Metro se stává nejen dopravním prostředkem, ale i metaforou pro kastovní systém a rozdělení společnosti. Langovo zobrazení podzemí jako obrovské továrny na energii, kde lidé slouží strojům, rezonuje s myšlenkou metra jako obrovského, mechanického organismu, jehož pulzování udržuje město v chodu. V *Metropolis* je metro symbolem nejen podzemní, ale i společenské infrastruktury, která udržuje status quo, ale zároveň v sobě nese potenciál revoluce. Vizuální stránka filmu, s masivními stroji a geometrickými liniemi, zdůrazňuje chladnou a depersonalizující povahu tohoto podzemního světa.

Motiv podzemního světa a jeho specifické atmosféry se objevuje i v jiných médiích, jako je komiks. Příkladem je japonská komiksová série manga *Temné metro*¹⁵⁹. Tento komiks nás zavádí do světa, kde se podzemní metro stalo posledním útočištěm lidstva po globální katastrofě, která zahnila přeživší pod povrch Země. Děj prvního svazku sleduje mladého studenta Rjóta, který se s dalšími přeživšími snaží v metru nalézt bezpečné místo, ale setkává se s nebezpečnými mutacemi a dalšími hrozbami skrytými v tunelech. Zde se metro stává

¹⁵⁷ GAIMAN, N. *Nikdykde*. Polaris, 2017.

¹⁵⁸ METROPOLIS. Režie F. LANG. Berlín: Universum Film (UFA), 1927.

¹⁵⁹ CALEN, Tokyo a Yoshiken. *Temné metro*. Brno: Zoner Press, 2008.

klaustrofobickým mikrokosmem, kde se hranice mezi lidstvím a monstrozností, mezi civilizací a divočinou, stírá. Komiks tak prohlubuje symboliku metra jako prostoru izolace, přežití a neustálého boje s temnotou, která číhá jak vně, tak i uvnitř člověka. Vizuální médium mangy navíc umožňuje unikátním způsobem ztvárnit tísnivou atmosféru a hororové prvky podzemí.

Klaustrofobické a nebezpečné aspekty podzemního prostředí metra jsou intenzivně využity také v hororovém filmu *Creep*¹⁶⁰, režie Christopher Smith. Tento britský snímek zasazuje děj do spletitého londýnského metra, kde se hlavní hrdinka uvízlá v nočních tunelech stává kořistí hrůzostrašného, kanibalistického tvora. Film mistrně pracuje s pocitem izolace, tmy a beznaděje, čímž transformuje běžný dopravní systém v uzavřený, smrtící labyrint. *Creep* tak zdůrazňuje potenciál metra stát se dějištěm prvotního strachu a připomíná jeho temnou stránku, kde se lidské obavy z podzemí zhmotňují v děsivé realitě.

Podobnou temnou a nadpřirozenou dimenzi metra prozkoumává korejsko-japonský horor *The Ghost Station*¹⁶¹. Tento film staví na legendách o opuštěných a strašidelných stanicích metra, kde se objevují paranormální jevy spojené s tragickými událostmi. Metro zde není jen nebezpečným labyrintem, ale stává se doslova hranicí mezi světy živých a mrtvých, kde jsou skryta dávná tajemství a hrůzy. *The Ghost Station* podtrhuje, jak městské podzemí může sloužit jako úložiště zapomenutých tragédií a jako místo, kde se konfrontujeme s nevysvětlitelným a temným.

Motiv metra jako prostoru transformace se objevuje i v dílech, kde sice není primárním dějištěm, ale slouží k naznačení změny stavu hrdiny nebo k odhalení skrytých pravd. Rychlý pohyb v tunelech, střídání světla a tmy, a pocit izolace od vnějšího světa vytváří ideální podmínky pro introspekci, psychologické zlomy nebo setkání s něčím neočekávaným. Metro se stává liminálním prostorem, prahem mezi dvěma stavy bytí, kde se zdánlivě banální cesta může proměnit v hlubokou, existenciální zkušenost.

V žánrech jako science fiction a thriller se metro často využívá k budování napětí a atmosféry. Jeho klaustrofobické tunely, neznámé zvuky a možnost skrytých zákoutí činí z metra ideální místo pro pronásledování, úniky nebo odhalení konspirací. Podzemní sítě metra, ačkoliv pečlivě mapované, si v lidské představivosti stále udržují auru záhadnosti a neprobádanosti, což umožňuje autorům naplno rozvinout fantazii o jejich skrytých funkcích.

¹⁶⁰ CHRISTOPHER S. (režije) *Creep*. UK Film Council, 2004.

¹⁶¹ SMITH, Y. J. (Režie). *The Ghost Station*. Plus M Entertainment. 2022.

Závěrem lze říci, že metro ve fikci překračuje svou utilitární funkci a stává se komplexním symbolem, který odráží jak technologický pokrok, tak i hluboké lidské úzkosti a touhy po objevení skrytých světů. Jako hranice mezi povrchem a podzemím, mezi realitou a fantazií, otevírá nové možnosti pro narativní experimenty a umožňuje prozkoumávat temné i fascinující aspekty lidské psychiky a společnosti.

11.4 Komparativní analýza: metro vs. katakomby a sklepy

Po detailním prozkoumání metra jako moderního literárního a filmového motivu se nyní přistoupí ke komparativní analýze, která srovná tento nejmladší typ podzemí s jeho historickými a symbolickými předchůdci – katakombami a sklepy, které byly prozkoumány v předchozích kapitolách této práce. Cílem této komparace je nejen zdůraznit rozdíly pramenící z jejich odlišné funkce a doby vzniku, ale především odhalit společné symbolické rysy, které napříč staletími formovaly „mental mapu“ městského podzemí a připravily půdu pro komplexní vnímání kanalizace.

11.4.1 Metro vs. katakomby: kontrast modernosti a starobylosti

Hlavní rozdíl mezi metrem a katakombami spočívá v jejich primární funkci a historickém kontextu. Katakomby, jak bylo diskutováno v kapitole „*Katakomy: od raně křesťanského útočiště k předzvěsti moderního podzemí*“ v praktické části práce, sloužily jako pohřebiště a útočiště pro rané křesťany, místa prochnutá posvátností, pamětí mrtvých a duchovním významem. Jsou symbolem starobylosti, ticha a statiky, kde čas plyne v souladu s pomalým procesem rozkladu. Naproti tomu metro je esencí modernosti – je dynamické, rychlé, zaměřené na efektivitu a neustálý pohyb. Představuje triumf inženýrství nad přírodou, hlučný a technicky dokonalý systém.

Přesto lze nalézt fascinující paralely v jejich symbolice mrtvého města pod městem. Zatímco katakomby jsou doslova plné mrtvých těl, Eliotův obraz davu v metru (*Pustina*) evokuje „mrtvé“ duše – lidi zbavené individuality, pohlcené anonymitou, bez smysluplné interakce. Tato „smrt“ je spíše duchovní prázdnotou a odcizením, jak bylo diskutováno v kapitole 3.2. Obě místa, byť zcela odlišnými způsoby, odrážejí určitou formu „ztráty“ – ztrátu

života a identity v katakombách versus ztrátu smyslu a autenticity v metru. V obou případech se podzemí stává depozitářem něčeho, co bylo „odstraněno“ z povrchu – ať už mrtvol, nebo duševní život moderního člověka.

11.4.2 Metro vs. sklepy: veřejnost versus soukromí a introspekce

Srovnání metra se sklepy, jak byly analyzovány v kapitole „*Sklepy a suterény: prostory úkrytu, rozkladu a potlačeného „já“*“ v praktické části, odhaluje kontrast mezi veřejným a soukromým podzemím. Sklepy jsou intimní, často klaustrofobické prostory spojené se soukromím domova, s tajemstvím, s rozkladem a s potlačeným „já“. Slouží jako úkryty pro jednotlivce nebo malé skupiny, místa pro introspekci, kde se odkrývají osobní úzkosti a skryté emoce.

Metro je naopak masový, veřejný prostor, určený pro kolektivní pohyb. Ačkoliv se v něm lidé nacházejí v těsné fyzické blízkosti, panuje zde paradoxní psychologická distance a anonymita, jak zdůraznil Marc Augé. Zatímco sklepy hostí osobní démony, metro je svědkem kolektivních úzkostí moderního života. Přesto sdílejí motiv skrytosti – sklepy skrývají tajemství a minulost, metro skrývá proudy lidských mas a infrastrukturu, která udržuje město v chodu, aniž by byla na povrchu viditelná. V obou případech se jedná o prostory, které jsou pod – pod domem, pod městem – a jejichž význam je často neviditelný, ale zásadní pro fungování celku. Klaustrofobie, ačkoliv v metru mírnější a plynoucí z pocitu uvěznění v pohybu, je společným prvkem, stejně jako pocit uzavřenosti.

11.4.3 Překrývající se symbolika a role v „mental mapě“ podzemí

Navzdory rozdílům v účelu a charakteru, metro, katakomby a sklepy sdílejí určité fundamentální symbolické prvky, které společně přispívají k formování komplexní "mental mapy" městského podzemí. Všechny tři prostory jsou skryté pod povrchem, mimo běžný dohled, což jim propůjčuje auru tajemna a záhadnosti. Tato skrytost umožňuje autorům projektovat do nich symbolické významy a činit z nich dějiště nečekaných událostí. Zároveň

slouží jako místa přechodu a liminality¹⁶². Metro je fyzickým přechodem z jednoho místa na druhé, katakomby jsou přechodem mezi životem a smrtí, a sklepy jsou často prahem mezi „normálním“ životem a skrytými aspekty osobnosti. Všechny slouží jako liminální prostory, kde se něco děje, něco se mění nebo se něco odhaluje. Dále, od temných zákoutí sklepů a echem znějících katakomb po hluk a rychlost metra – všechny tyto prostory mohou evokovat pocity nebezpečí, klaustrofobie, ztráty orientace a strachu z neznámého. A konečně, ať už jde o anonymní dav v metru, bezejmenné mrtvé v katakombách, nebo potlačené aspekty „já“ ve sklepech, všechny tři typy podzemí mohou symbolizovat ztrátu individuality a depersonalizaci. Metro, jako produkt moderní doby, integrovalo a posunulo tyto starší motivy do nového kontextu. Jeho zobrazení v literatuře a filmu navázalo na již existující vnímání podzemí jako prostoru duality, temnoty a skrytosti, ale zároveň přidalo nové vrstvy významu spojené s technologií, rychlostí a masovou společností. Tímto způsobem všechny tři typy podzemí (katakomby, sklepy a metro) připravily kulturní půdu pro vnímání a symboliku kanalizace. Kanalizace, jakožto ultimativní skrytý, tekoucí a „nečistý“ systém, může být vnímána jako syntéza některých prvků předchozích podzemí: je veřejná (jako metro, ale „špinavější“), skrytá a tajemná (jako sklepy), a přenáší „mrtvé“ části města (odpad) podobně jako katakomby, byť v hygienickém smyslu.

11.4.4 Závěr kapitoly: přínos metra k celkovému pochopení městského podzemí

Kapitola věnovaná metru, jako jednomu z nejvýraznějších symbolů moderního městského podzemí, odhalila jeho komplexní a mnohvrstevnatou roli v literatuře a filmu 19. a 20. století. Prozkoumali jsme metro nejen jako funkční dopravní systém, ale především jako bohatý literární a filmový motiv, který slouží jako zrcadlo společenských úzkostí a psychologických stavů. Od Eliotových vizí anonymity a odcizení, kde se jedinec ztrácí v mase beztvárných duší v *Pustině* či *East Coker*, přes Gaimanovy a Langovy obrazy metra jako hranice mezi světy a prostoru transformace, dystopické vize přežití v manze *Temné metro* a ztělesnění čirého hororu ve filmech *Creep* a *The Ghost Station*, se ukázalo, že metro je mnohem víc než jen soubor tunelů a vlaků. Stává se prostorem pro hlubokou reflexi modernity,

¹⁶² **Liminalita** (z latinského *limen*, práh) označuje přechodný stav nebo prostor „mezi“ dvěma jasně definovanými fázemi. V kontextu prostoru jde o místa na hranici (např. tranzitní zóny jako metro), spojená s nejistotou, transformací a odhalením skrytých významů.

depersonalizace místem existenčního boje a konfrontace s hlubokými, často nadpřirozenými, obavami, které číhají v podzemí.

Komparativní analýza s katakombami a sklepy jasně ukázala, že ačkoliv se metro od těchto starších forem podzemí liší funkcí a dobou vzniku, sdílí s nimi fundamentální symbolické rysy. Všechny tři typy podzemí evokují motivy skrytosti, tajemna a záhadnosti, neboť existují mimo běžný dohled povrchového světa. Jsou také liminálními prostory, prahy a místy přechodu – ať už mezi životem a smrtí (katakomby), mezi vnějším a vnitřním já (sklepy), nebo mezi různými body a realitami (metro). Společně pak symbolizují i nebezpečí, klaustrofobii a pocit ztráty identity nebo depersonalizace, což jsou úzkosti inherentně spojené s podzemními, stísněnými a často neosobními prostředími.

Analýza metra tedy výrazně obohatila a prohloubila naši „mental mapu“ městského podzemí, která je klíčová pro pochopení hlavního tématu této práce – motivu kanalizace. Metro, jako projev technologického pokroku a moderního urbanismu, představuje zdánlivě čistý a efektivní systém, který má za úkol hladký chod města. Tato organizovaná složka podzemí však paradoxně odhaluje vlastní „temné stránky“, což jsou anonymita, stres a pocit odcizení, které jsou výsledkem masové společnosti a zároveň se stává půdou pro nejhlubší lidské strachy a hrůzy, často personifikované v neznámém, co v tunelech číhá.

V tomto kontextu se kanalizace, která bude předmětem další kapitoly, jeví jako její symbolický, a často i fyzický, protipól a podvědomí. Zatímco metro je „tepnou“ města, kterou proudí lidé, kanalizace je jeho „střevním traktem“, který odvádí odpad a nečistoty. Obě jsou neviditelnými, avšak naprosto nezbytnými sítěmi, které udržují město v chodu. Společně však poukazují na skrytou složitost a dualitu moderního města: organizovaný, technologicky vyspělý systém na jedné straně (metro) a systém pro odstraňování nežádoucího, spojený s rozkladem a často i společenskou stigmatizací, na straně druhé (kanalizace). V uměleckých dílech se tak metro a kanalizace stávají komplementárními symboly městského podzemí, které společně vytvářejí komplexní obraz moderní metropole a jejích skrytých vrstev. Tímto způsobem je role metra v rámci širšího literárního zpracování podzemí zásadní pro vytvoření uceleného obrazu fenoménu, který přesahuje pouhou infrastrukturu a odráží hluboké kulturní a existenciální významy.

12 Kanalizace jako archetypální podzemí: Symbolika nečistoty, tabu a sociální marginalizace v evropské literatuře a filmu 19. a 20. století.

12.1 Úvod: kanalizace jako ultimativní podzemí – od hygieny k symbolu

Zatímco předchozí kapitola osvětlila metro jako dynamickou, technicky pokročilou tepnu moderního města, která odráží rychlost, anonymitu a liminalitu doby, tato kapitola se ponoří do jeho temného, avšak stejně zásadního protipólu: kanalizace a stok. Pokud je metro pulzující dopravní tepnou, pak kanalizace představuje střevní trakt města – skrytý, nezbytný a neustále pracující systém, který odvádí nečistoty a udržuje město v chodu. Právě tato esenciální, avšak „odvrácená“ role činí z kanalizace mimořádně bohatý a silný symbol, který se v evropské literatuře a filmu 19. a 20. století etabloval jako komplexní a často ambivalentní motiv, reflektující společenské, morální i psychologické aspekty urbanizace a modernity.

Cílem této kapitoly je prozkoumat kanalizaci nikoli pouze jako technickou infrastrukturu, ale jako komplexní kulturní a literární motiv, jež ztělesňuje témata nečistoty, tabu, skrytosti, sociálního dna a morální hranice. Kanalizace, na rozdíl od jiných podzemních prostor, je inherentně spjata s odpadem a rozkladem, což ji předurčuje k tomu, aby se stala dějištěm, úkrytem i metaforou pro vše, co společnost potlačuje, skrývá nebo zavrhuje. Tuto symboliku mistrně vystihuje i Jaroslav Kustýř v románu *Viděl jsem dvě války: Kronika jednoho života*¹⁶³, kde stoka přestává být pouze fyzickým místem, ale stává se ultimativním vyjádřením morálního úpadku a zkaženosti: „*Je to ďábelské a zbabělé padoušství, nestoudně chráněné a placené sousedním štítem. Jsou to otravné plyny, je to hniloba, je to puch, je to stoka.*“¹⁶⁴. Ukázka jasně spojuje kanalizaci s nečistotou nejen fyzickou, ale i etickou, a poukazuje na její funkci jako konečné destinace pro vše, co je v rámci společnosti nežádoucí a rozkládající. Tato česká perspektiva bude v rámci kapitoly dále komparována s vybranými evropskými autory a díly, aby se odhalila univerzálnost i specifika tohoto motivu.

Victor Hugo, klíčová postava v zobrazení kanalizace v literatuře 19. století, kromě detailního líčení pařížských stok často reflektuje obecnější, archetypální symboliku

¹⁶³ KUNSTÝŘ, J. *Viděl jsem dvě války: Kronika jednoho života*. Praha: Václav Petr, 1948

¹⁶⁴ Tamtéž, s. 272

podzemních prostor. Tyto prostory, od historických kobek po vězení, představují odvěký motiv společenské 'spodiny' a míst, kam se lidé propadají – ať už fyzicky, či morálně. Hugo ve svých poznámkách, které se dotýkají historických inpace (středověkých vězení), již anticipuje svou pozdější práci s prostorem stok: „*Ale skutečnosti se dají těžko pokroutit, brání se tomu. Osm mil od Bruselu, ve villerském opatství, viděl autor této knihy na vlastní oči pravý středověk, který má každý člověk na dosah; uprostřed louky, která byla klášterním nádvořím, jsou otvory podzemních kobek a na březích řeky Dyle jsou napolo pod zemí, napolo pod vodou čtyři kamenná vězení. To byly inpace.*“¹⁶⁵. Tento popis historických, částečně zatopených podzemních vězení přímo spojuje podzemí s izolací, utrpením a skrytostí, což je symbolika, která se později plně rozvine v jeho líčení pařížských stok v *Bídnících*. Pro účely této práce je důležité, že Hugo již zde naznačuje kontinuitu mezi historickými formami podzemního věznění a moderní kanalizací jako prostorem útlaku a marginalizace, což posiluje tezi o archetypálním rozměru podzemí jako zrcadla společnosti.

V evropské literatuře se motiv kanalizace a stok vyvinul paralelně s intenzifikací urbanizace a prohlubujícími se sociálními rozdíly 19. a 20. století. Autoři raného 19. století, jako Charles Dickens, sice přímo nevytvářeli eposy o kanalizaci, nicméně jejich detailní a naturalistické popisy špíny, chudoby a sociálního úpadku v přeplněných metropolích, jako je viktoriánský Londýn, často evokovaly skryté 'spodní proudy' města a systematicky připravily půdu pro explicitnější a symboličtější zobrazení jeho podzemních systémů. Vrcholné dílo, které kanalizaci vyneslo do popředí literárního zájmu, jsou Hugovy *Bídníci*, kde se pařížské stoky stávají útočištěm, labyrintem a symbolem morální transformace a přežití na samém dně společnosti. Na druhé straně spektra pak stojí moderní horory, jako je Stephen Kingovo *To*, které využívají kanály jako prvotní zdroj zla, ztělesňující potlačované strachy a děsy lidské psychiky i kolektivní paměti. Tato komparativní analýza napříč žánry a časovými obdobími umožní odhalit univerzální i specifické aspekty literárního zpracování kanalizace v evropském kontextu.

Struktura této kapitoly je koncipována tak, aby systematicky prozkoumala vývoj a symboliku kanalizace jako literárního motivu. Nejprve provede jazykovou a sémiotickou analýzu pojmů jako „kanalizace“, „stoka“ a „podzemí“, aby ilustrovala, jak se jazyk a jeho evoluce odráží v kulturním vnímání těchto prostor. Následně se kapitola věnuje historickému a společenskému kontextu vývoje kanalizačních systémů v klíčových evropských metropolích

¹⁶⁵ HUGO, V. *Bídníci I*. Praha: Městská knihovna v Praze. 2019, s. 556

(Paříž, Londýn, Praha), s důrazem na jejich technologické, hygienické, sociální a symbolické dopady, čímž metodologicky naváže na teoretickou část práce. Zvláštní pozornost bude věnována českému kontextu, a to jak z hlediska historického vývoje pražské kanalizace, tak i prostřednictvím analýzy relevantních vizuálních a textových pramenů. Zásadní část kapitoly bude tvořit detailní literární a filmová analýza vybraných děl 19. a 20. století, která demonstruje, jak se kanalizace z pouhé funkční součásti města proměnila v mocný kulturní symbol. Tato analýza odhalí skryté vrstvy městské existence – od odrazu technologického pokroku a urbanistických změn po nejhlubší lidské strachy, sociální nerovnosti a archetypální souvislosti. Cílem je představit komplexní obraz kanalizace jako dynamického a mnohvrstevnatého literárního motivu, který je součástí praktické části této diplomové práce.

12.2 Jazyková sémiotika podzemí: proměny významu a konotací pojmů „kanalizace“, „stoka“ a „podzemí“

Jazyk je mnohem více než pouhý nástroj komunikace; představuje dynamický systém, který formuje naše vnímání reality a odráží kulturní hodnoty a historické zkušenosti. V kontextu městského podzemí a zejména tématu kanalizací se právě studium jazykové sémiotiky, tedy analýzy znaků a jejich významů v jazyce, stává klíčovým, byť stručným, nástrojem pro pochopení toho, jak společnost vnímala a stále vnímá své skryté hlubiny. Tato sekce, byť nezamýšlí vyčerpávající lingvistickou studii, si klade za cíl vymezit sémantický a konotační rámec klíčových pojmů. Slova jako „kanál“, „kanalizace“, „stoka“ nebo „podzemí“ nejsou neutrální; nesou s sebou vrstvy etymologických kořenů, historicky proměnlivých konotací a symbolických asociací, které zásadním způsobem ovlivňují jejich literární a filmové ztvárnění.

Ústředním pojmem pro naše téma je slovo „kanál“. To má svůj původ v latinském výrazu *canalis*, což znamenalo „roura, žlab, potrubí“ a později „kanál“ či „průplav“¹⁶⁶. Jeho vývoj v evropských jazycích, včetně češtiny, reflektuje postupné budování umělých vodních cest a systémů pro odvodnění. „Kanál“ si v češtině udržel dvojí význam: může označovat jak plavební průplav, tak i odtokovou rouru. Sémanticky je to převážně neutrální, technický termín, zaměřený na funkci a konstrukci.

Od tohoto základního pojmu se odvozuje „kanalizace“. Toto slovo odkazuje na komplexní systém, který zahrnuje celou síť podzemních tunelů, potrubí a zařízení sloužících k

¹⁶⁶ MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1971, s. 238.

odvádění splašků a dešťové vody z obydlených oblastí. „Kanalizace“ evokuje organizaci, inženýrství a veřejnou službu. Na rozdíl od „stoky“ si tento termín udržuje relativně neutrální, technický charakter, poukazující na moderní a efektivní řešení hygienických problémů.

Oproti tomu slovo „stoka“ nese již ve svém etymologickém základu, který pravděpodobně souvisí se starými germánskými či slovanskými kořeny označujícími „tok“ či „odtok“, výrazně odlišné a často pejorativní konotace. Původně označovala otevřený příkop či kanál, kterým tekla špinavá voda a odpad přímo ulicemi měst, což se promítlo do jeho sémantiky. „Stoka“ je tak od začátku synonymem pro špínu, znečištění, hnilobu a odporný zápach. V přeneseném smyslu se pak „stoka“ stala mocnou metaforou pro morální úpadek, lidské dno či kriminální podsvětí, například „stoka společnosti“. Tato negativní sémiotická hodnota činí ze „stoky“ silný literární motiv pro zobrazení úpadku a zoufalství, často spojený s nejhudšími a nejzranitelnějšími vrstvami obyvatelstva.

Konečně, termín „podzemí“¹⁶⁷ je složeninou předpony „pod“ a podstatného jména „země“, což doslovně značí „prostor pod zemským povrchem“. Jeho sémiotická hodnota je však mnohem komplexnější. Od dávných dob je podzemí spojováno s dualitou: je to zdroj života (úrodná půda, nerostné suroviny), ale i místo smrti (hroby, pohřebiště) a skrytých hrozeb (sopky, jeskyně). V městském kontextu zahrnuje širokou škálu prostorů – od sklepů, katakomb a tunelů, až po moderní kanalizaci a metro. „Podzemí“ často evokuje tajemství, skrytost, nevědomí, ale i útočiště či únik. Může být symbolem zapomenutého, potlačeného, ale i místem zrodu něčeho nového. V umění se „podzemí“ stává dějištěm, které umožňuje prozkoumávat temné stránky lidské psychiky a společnosti.

Analýza těchto pojmů z hlediska jazykové sémiotiky odhaluje, že už samotná volba slova – zda autor použije „kanál“, „kanalizaci“, „stoku“ nebo třeba „podzemí“ – zásadním způsobem předurčuje atmosféru a symbolický náboj zobrazeného prostoru. Zatímco „kanál“ a „kanalizace“ mohou naznačovat technickou funkčnost a lidskou snahu o řád, „stoka“ okamžitě vrhá čtenáře do světa nečistoty a morálního úpadku. „Podzemí“ pak slouží jako zastřešující, mnohoznačný pojem, který umožňuje prozkoumávat hlubší existenciální a psychologické rozměry. Pochopení těchto jazykových nuancí a jejich dynamiky je klíčové pro následující detailní literární a filmovou analýzu, kterou provedu, neboť tvoří metodologický základ pro

¹⁶⁷ MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1971, s. 714.

interpretaci toho, jak vybraná díla budují své komplexní symbolické systémy a reflektují proměnlivé vnímání podzemních prostor v evropském umění 19. a 20. století.

12.3 Historický a společenský kontext kanalizace v evropských městech 19. a 20. století

12.3.1 Od hygienické revoluce k literárnímu symbolu modernity, odcizení a skrytosti

Jak již bylo podrobněji rozebráno v kapitole *Industrializace: podzemí jako pilíř moderní infrastruktury* teoretické části této práce, rozvoj moderních kanalizačních systémů v 19. století představoval revoluční hygienický krok, nezbytný pro udržení obyvatelnosti rychle rostoucích evropských metropolí. Tato podkapitola se však namísto detailního technického popisu výstavby zaměří na společenské a kulturní dopady této hygienické revoluce, a to s primárním zřetelem k jejich vlivu na utváření kanalizace jako komplexního literárního a filmového symbolu v evropském umění 19. a 20. století. Bude zkoumáno, jak se funkční infrastruktura proměnila v mocný symbol modernity, technologického pokroku, ale zároveň i odcizení, sociálního dna a skrytých problémů, jež se staly inspirací pro umělecké ztvárnění.

Před nástupem organizované kanalizace trpěla evropská města, zejména v době průmyslové revoluce, katastrofálními hygienickými podmínkami. Otevřené stoky, páchnoucí ulice plné splašek a hromadící se odpad byly běžným jevem, což vedlo k častým a devastujícím epidemiím, jako byla cholera a tyfus. Jak bylo zmíněno v předchozí kapitole o jazykové sémiotice, právě slovo „stoka“ s sebou odjakživa nese negativní konotace špíny a rozkladu, které byly v této době obzvláště patrné a hluboce se vryly do kolektivního vnímání. Tyto nemoci se šířily nekontrolovatelně, kosily především chudší obyvatelstvo a představovaly existenční hrozbu pro celou společnost. Reakcí na tento stav byla „sanitární revoluce“, která si vynutila zásadní změnu ve vnímání a správě městského prostoru. Vlády a městské správy začaly chápat, že veřejné zdraví je klíčové pro ekonomickou prosperitu a sociální stabilitu. To vedlo k masivním investicím do infrastruktury.

Velké inženýrské projekty v Paříži a Londýně se staly ikonickými příklady této proměny. V Paříži pod vedením prefekta barona Haussmanna a inženýra Eugèna Belgranda (v

polovině 19. století) došlo k radikální přestavbě města, která zahrnovala nejen rozšíření bulvárů, ale především výstavbu rozsáhlé podzemní sítě vodovodů a kanalizací. Cílem nebylo jen odvádění odpadu, ale také zajištění čisté pitné vody, což byly dvě strany téže mince hygienického pokroku. Pařížské stoky, se svými širokými tunely a dokonalým sklonem, se staly symbolem francouzského inženýrského génia a osvícené vlády. Právě tato nově budovaná podzemní realita, spojující technický pokrok s útočištěm pro marginální postavy, se stala ústředním motivem díla Victora Huga *Bídníci*, kde je kanalizace zpodobněna jako živoucí labyrint a zrcadlo společnosti.

Podobně v Londýně čelil Sir Joseph Bazalgette v reakci na „Velký zápach z roku 1858 obrovskému úkolu. Navrhl a zrealizoval monumentální systém stok a čističek odpadních vod, který se táhl desítky kilometrů pod městem a efektivně odváděl splašky z obydlých oblastí do Temže dál po proudu. Londýnská kanalizace se stala jedním z největších inženýrských počínů viktoriánské éry, zachránila nespočet životů a proměnila špinavé a nemocemi zamořené město v moderní metropoli. Tento obrovský projekt, ačkoliv nebyl přímo zobrazen, rezonoval v dílech autorů jako Charles Dickens, jejichž naturalistické popisy sociálního úpadku a špíny, které byly kdysi na povrchu, připravily půdu pro pozdější hlubší zkoumání skrytých podzemních realit a jejich symboliky v britské literatuře.

Tato výstavba masivních kanalizačních systémů měla hluboké sociální dopady. Čistota se stala nejen hygienickým standardem, ale i výrazem modernity a civilizovanosti. Města, která investovala do rozsáhlých hygienických reforem, se prezentovala jako pokroková a zdravá. Paradoxně však tento pokrok také prohloubil sociální nerovnosti. Přístup k čisté vodě a moderní kanalizaci se často stával privilegiem bohatších čtvrtí, zatímco chudinské oblasti nadále trpěly nedostatečnou hygienou a s ní spojenými nemocemi. Špína a znečištění se tak začaly ještě více spojovat s chudobou a morálním úpadkem, zatímco čistota s prosperitou a vyšším společenským postavením. Tato dělící čára, symbolizovaná i jazykovou sémiotikou slova „stoka“ jakožto označení pro něco nečistého a zavrženíhodného, se promítla do zobrazení kanalizace v literatuře. Kanalizace, ačkoliv měla sloužit všem, symbolicky oddělila „čistou“ společnost nahoře od „špinavého“ podsvětí dole.

Kromě těchto sociálních aspektů se kanalizace stala také symbolem odcizení a skrytosti, a to je pro „*literární motiv světa pod povrchem*“ klíčové. S jejím vznikem zmizely otevřené stoky z ulic, čímž se eliminoval viditelný zápach a nepořádek. Problémy s odpadem se přesunuly „pod zem“, mimo dohled obyvatel. To vedlo k paradoxní situaci: zatímco město bylo

„čistší“ a „zdravější“ na povrchu, jeho nešpinavější a nejméně estetická stránka byla skryta. Tato skrytost, ač funkční z hlediska hygieny, zároveň přispěla k pocitu nevědomosti a odcizení od základních procesů města. Podzemí kanalizace se stala novým „temným místem“, o kterém se nemluvilo, kam se nahlíželo s odporem a které bylo spojováno s tím nejhorším – ať už s kriminálními živly, nebo s potlačovanými aspekty samotné civilizace. Právě tato ambivalence a skrytost učinila z kanalizace ideální prostor pro literární a filmové ztvárnění, kde mohly být zkoumány hranice lidské společnosti, morálky a psychiky.

12.3.2 Kanalizace jako symbol pokroku a modernity versus sociální nerovnosti

Přestože jsme v předchozí podkapitole načaly téma širších společenských dopadů kanalizace, zde se zaměříme detailněji na to, jak se kanalizační systémy staly symbolem pokroku a modernity, a zároveň jak prohloubily a vizualizovaly stávající sociální nerovnosti v městském prostoru 19. a 20. století.

V 19. století, s rozmachem průmyslových měst a prudkým nárůstem obyvatelstva, se čistota stala jednou z ústředních hodnot moderní společnosti. Již nešlo jen o hygienu v lékařském smyslu, ale i o estetiku a ideologii. Města, která dokázala eliminovat zápach a viditelnou špínu z ulic, se prezentovala jako centra civilizace, pořádku a prosperity. Tím se rovněž proměňovala i symbolika špíny a nečistoty, které byly potlačovány z veřejného prostoru do skrytých hlubin. Moderní kanalizace se stala hmatatelným důkazem lidského triumfu nad přírodou, nemocí a chaosem. Vládcí a městští plánovači, jako Haussmann v Paříži nebo Bazalgette v Londýně, byli oslavováni jako vizionáři, kteří proměnili nelidské metropole v obyvatelné, byť stále nesmírně rozporuplné, prostory.

Paradoxně s tímto pokrokem ruku v ruce šly rostoucí sociální disparity. Moderní hygienické vymoženosti nebyly zavedeny rovnoměrně napříč všemi částmi měst. Bohatší čtvrti, obývané buržoazií a vyššími vrstvami, byly prioritně napojovány na nové vodovodní a kanalizační sítě. Měly přístup k tekoucí vodě v domácnostech, splachovacím záchodům a čistému prostředí. To nejen zlepšilo jejich zdraví a komfort, ale také posílilo jejich pocit nadřazenosti a odlišení od zbytku společnosti.

Naopak chudinské čtvrti a slumy, často obývané dělníky, imigranty a sociálně slabými, zůstávaly dlouho bez přístupu k adekvátní kanalizaci. Zde přetrvávaly staré problémy s

otevřenými stokami, znečištěnou vodou a hromadícím se odpadem. Jak bylo zmíněno v kapitole o jazykové sémiotice, právě slovo „stoka“ neslo v sobě od počátku výrazně negativní konotace, které se v těchto oblastech staly hmatatelnou realitou. Nemoci se v těchto oblastech šířily s alarmující rychlostí, což jen potvrzovalo převládající stereotypy o „špinavých“ a „nezdravých“ nižších třídách. Špína a nemoc se tak staly nejen důsledkem chudoby, ale i jejím viditelným stigmatem, často interpretovaným jako projev morálního úpadku či lenosti.

Zatímco předchozí pasáže nastínily obecný evropský vývoj, tato část se detailněji zaměří na český kontext a jeho specifika, především prostřednictvím analýzy dobového tisku. Dobový tisk a odborné publikace pak reflektovaly tuto realitu, často s důrazem na administrativní a praktické výzvy spojené s implementací nových hygienických standardů. Například časopis *Český dům: časopis hájící zájmy majitelů domů, jakož i stavitelů* (1895-1914) zaznamenával konkrétní spory a potíže, které se objevovaly při prosazování připojení k moderní kanalizaci. Jedna z diskusí z roku 1902 popisuje situaci, kdy obce nařizovaly majitelům domů zavedení splachovacích záchodů a připojení k novým stokám, což však ne vždy probíhalo hladce: *“Magistrát ale vida, že jsem neposlušným synem této obce, dal mi jiné nařízení a to z 30. července 1901... mluví, jen ne o připojování stok k nové kanalisaci. I podáno odvolání ku sboru sbor rekurs zamítl... nařízeno mi, abychom do záchodů zavedl splachovací přístroje...”*¹⁶⁸.

Další zmínky z téhož periodika z roku 1906 reflektují úřední stanoviska a rozhodnutí zemského výboru týkající se právě připojování domovních stok k uličním systémům. Konkrétně se uvádí: *„Připojení domovních stok k uličním provádí obec. Ke stížnosti majitele domu čp. 117-VI. do rozhodnutí... Rozhodnutí z. v. ze dne 27. prosince 1905 č. 43-597“*¹⁶⁹. Tato pasáž odráží tehdejší administrativní procesy a sporů v rámci regulace, které měly zajistit, že obce jsou zodpovědné za napojení soukromých domů na veřejnou kanalizační síť. Dále se zde zmiňuje, že zemský výbor odmítl návrh na snížení domovní daně, ačkoliv probíhaly diskuse o možném snížení daně z 26 2/3% na 20% a zvýšení amortizační kvóty z 15 na 30% v sedmi městech. Přestože Praha nebyla v počáteční fázi do těchto úvah zahrnuta, článek naznačuje, že i zde existoval tlak na úpravu daňových podmínek s ohledem na modernizaci infrastruktury a zátěž majitelů domů. Později, v roce 1913, časopis zdůrazňuje širší společenský význam kanalizace: *„Obec král. hlav. města Prahy nelitovala žádných nákladů, aby zřízením nové kanalisace splachovací dala základ k ozdravení celého města, a jest jen na jeho obyvatelích,*

¹⁶⁸ *Český dům: časopis hájící zájmy majitelů domů, jakož i stavitelů*. Praha: Frant. Malota, 01.11.1902, 7 (21), s. 221

¹⁶⁹ *Český dům: časopis hájící zájmy majitelů domů, jakož i stavitelů*. Praha: Frant. Malota, 15.05.1906, 11 (10), s. 100.

*aby všestranným podporováním této snahy osvědčilo své pochopení pro věc tak důležitou.*¹⁷⁰. Tento úryvek jasně ukazuje na vnímání kanalizace jako klíčového faktoru pro veřejné zdraví a prosperitu města, přičemž aktivní účast obyvatel byla považována za nezbytnou pro úspěch tohoto pokroku.

Z pohledu časopisu *Český dům* se problematika kanalizace na přelomu 19. a 20. století jevila jako komplexní společenský problém, který přesahoval pouhou technickou rovinu. Představovala klíčový prvek modernizace a „ozdravení“ měst, ale zároveň vyvolávala napětí mezi městskými úřady, usilujícími o hygienický pokrok, a majiteli nemovitostí, kteří čelili finančním nákladům a administrativním překážkám. Zmínky o sporech ohledně povinného připojování stok a zavádění splachovacích záchodů ilustrují praktické dopady nerovnoměrné implementace nových standardů a zdůrazňují sociálně-ekonomické disparity spojené s přístupem k moderním hygienickým vymoženostem. Časopis tak poskytuje cenný vhled do dobového diskurzu, kde se kanalizace stávala hmatatelným symbolem pokroku, ale i zdrojem konfliktů a odrazem sociálních nerovností v rámci urbanistického rozvoje.

Kanalizace se tak stala symbolickou hranicí. Na jedné straně představovala neviditelný, technologický systém, který chránil a zkrášloval „čistou“ společnost na povrchu. Na straně druhé pak, ve svých neodhalených útrobách, skrývala nejen fyzický odpad, ale i metaforický „odpad“ společnosti – chudé, vyloučené a kriminální živly, které byly často nuceny žít v podmínkách podobných kanálu, nebo se do něj dokonce uchýlovaly jako do úkrytu. Město se rozdělovalo na viditelný, osvětlený a čistý povrch a neviditelné, tmavé a špinavé podzemí, což reflektovalo rozdělení společnosti na privilegované a ostrčené. Tento hluboký protiklad, zakořeněný v historickém a sociálním vývoji, poskytl bohatý materiál pro umělecké zpracování, kde se kanalizace stala zrcadlem skrytých společenských napětí a morálních dilemat.

12.3.3 Pražská kanalizace: specifika a vývoj v kontextu střední Evropy

Zatímco Paříž a Londýn představují ikonické příklady rozsáhlých a revolučních kanalizačních systémů 19. století, které zásadně ovlivnily literární reprezentaci podzemí, vývoj pražské kanalizace vykazuje svá specifika daná odlišným historickým, geografickým a urbanistickým kontextem střední Evropy. Tato podkapitola se proto zaměří na pražský model,

¹⁷⁰ *Český dům: časopis hájící zájmy majitelů domů, jakož i stavitelů*. Praha: Frant. Malota, 01.09.1913, 18 (16), s. 2

aby umožnila komparativní analýzu a odhalila, jak se tyto rozdíly promítly do méně prozkoumané, avšak neméně zajímavé české literární reflexe. Praha, jako starobylé středoevropské město s komplexní historickou zástavbou a významnou řekou Vltavou protékající jejím srdcem, čelila při budování moderní infrastruktury unikátním výzvám.

Historicky byla Praha, podobně jako jiná evropská města, zpočátku odkázána na otevřené stoky a odvádění splašků přímo do Vltavy nebo do jejích menších přítoků. S nárůstem obyvatelstva a postupující urbanizací, zejména v 19. století, se hygienické podmínky v mnoha částech města staly neudržitelnými. Zatímco v západních metropolích hygienická revoluce často korespondovala s rozsáhlými, často drastickými přestavbami městských jader, v Praze probíhal tento proces s jistým zpožděním a za specifických podmínek, a to se promítlo i do jeho kulturní reflexe.

Ačkoliv přímé literární reflexe pražských otevřených stok nejsou tak početné jako u západních metropolí, existují díla, která autenticky zachycují smyslovou realitu tehdejšího městského prostředí. Příkladem je román Ignáta Herrmanna *U snědeného krámu*¹⁷¹, který ve svých líčeních pražského života zmiňuje přímý, každodenní dopad tehdejších hygienických poměrů. Herrmann popisuje nepříjemné smyslové vjemy, které byly s otevřenými stokami neodmyslitelně spjaty: „*V létě jako by se sem sráželo vedro ze všech pater domu, a nesnesitelně páchla stoka z úzkého dvorku jejíž mřížka byla právě pod oknem.*“¹⁷². Tato detailní a osobní zmínka je cenným svědectvím o tom, jak otevřené stoky přímo ovlivňovaly kvalitu života a atmosféru pražských ulic, přičemž jejich „nesnesitelný“ zápach byl integrální součástí každodenní reality obyvatel a formovali vnímání těchto prostor.

Klíčovou událostí, která významně ovlivnila rozvoj pražské kanalizace, byla takzvaná Asanace (1893–1914). Cílem asanace pražského židovského ghetta a dalších chudinských čtvrtí bylo nejen odstranění hygienicky závadných a architektonicky nevyhovujících domů, ale i zavedení moderní infrastruktury včetně vodovodů a kanalizace. Asanace, ačkoliv kontroverzní z hlediska bourání historických památek a sociálního dopadu na vysídlené obyvatele, byla pro modernizaci pražského hygienického systému nezbytná. Právě během této doby došlo k masivní výstavbě kanalizační sítě, která zásadně změnila tvář Prahy, ačkoliv její podzemní dimenze zůstala pro běžného obyvatele skryta. Tato skrytost, inherentní modernímu systému, posílila symboliku kanalizace jako neviditelné, leč zásadní součásti městského organismu,

¹⁷¹ HERRMANN, I. *U snědeného krámu: líčení z pražského života*. V Praze: Topičova edice, 1948.

¹⁷² Tamtéž, s. 103

kteřá, na rozdíl od dřívějších otevřených stok, zmizela z dohledu. Z Prahy se díky asanaci a souběžnému rozvoji inženýrských sítí stalo město, které se v oblasti hygieny mohlo srovnávat s vyspělými evropskými metropolemi.

Přes svůj technický význam a zásadní roli pro modernizaci Prahy, pražská kanalizace se v literatuře a dobovém umění 19. a raného 20. století neobjevuje s takovou frekvencí a symbolickou hloubkou jako pařížské stoky u Huga nebo londýnské podzemí u Dickensových následovníků. Zatímco francouzští a angličtí autoři explicitně využívali kanalizaci jako dějiště nebo metaforu pro sociální dno a temné stránky společnosti, v české literatuře 19. a raného 20. století je přímá reflexe pražské kanalizace spíše vzácná. Lze spekulovat, že to mohlo být způsobeno několika faktory: možná menšími rozdíly v sociální stratifikaci ve srovnání s Paříží či Londýnem, nebo odlišnou kulturní senzibilitou vůči zobrazení „špinavého“ podzemí. České literární líčení městského prostředí se často soustředilo spíše na povrchové aspekty ulic, domů a společenských interakcí. Absence výrazných literárních děl zaměřených na pražskou kanalizaci však sama o sobě může být cenným zjištěním, které poukazuje na rozdílné kulturní narativy o městském podzemí ve středoevropském kontextu.

Nicméně, i přes omezenou přímou literární reflexi, jsou vizuální stopy existence kanalizace v českých městech všudypřítomné. Nejde sice o explicitní narativy, ale spíše o připomínky skrytého světa pod povrchem. Tyto vizuální prvky moderní infrastruktury, jako jsou například litinové poklopy zakrývající vstupy do podzemní sítě, představují formu vizuální ikonografie podzemí. Jejich rozmanité vzory, nápisy a loga odrážejí dobu jejich vzniku, technologii a místní tradice, a slouží jako denní připomínka skrytého systému, který udržuje naše města v chodu. V kontextu vizuálního umění pak lze zmínit i práci Viktora Karlíka a jeho fotografickou publikaci *Podzemní práce*¹⁷³, která současným pohledem reflektuje různé aspekty českého podzemí ve smyslu undergroundu a může zahrnovat i objekty spojené s kanalizací. Karlíkova tvorba tak doplňuje historický pohled o moderní uměleckou perspektivu a ukazuje, že zájem o podzemí, byť v jiné formě, v českém kontextu existuje a rozvíjí se.

12.4 Kanalizace v literatuře: propast pod povrchem společnosti

¹⁷³ KARLÍK, V. *Viktor Karlík: podzemní práce: (zpětný deník) = underground work: (retroactive diary)*. Praha: Revolver Revue, 2012.

12.4.1 Viktor Hugo: Pařížské stoky jako útočiště a morální labyrint (Bídníci)

Viktoriánská a raně modernistická literatura často reflektovala proměny městského prostoru, zvláště pak jeho skryté, temné stránky. Autoři jako Charles Dickens ve svých románech sice přímo neanalyzovali kanalizaci, ale jejich sugestivní popisy špinavých londýnských ulic, chudinských čtvrtí a sociálního úpadku již v sobě nesly silnou ozvěnu neviditelného podzemí a jeho symboliky. Tyto texty, stejně jako sémantické proměny pojmů „stoka“ a „podzemí“, připravily půdu pro detailnější a symbolicky nabitější zobrazení kanalizace v literatuře.

Pařížské stoky v Hugově monumentálním románu přesahují pouhý popis technické infrastruktury a stávají se klíčovou postavou románu, fungující jako útočiště, labyrint, hrobka a především mocná metafora společnosti samotné. Pro Huga nejsou stoky jen místem, kam mizí městský odpad, ale zrcadlem, v němž se odráží morální a sociální neřády povrchového světa. Tím Hugo plně využívá a prohlubuje dříve popsané negativní významy slova „stoka“, které se stávají ústředním symbolem románu. Jejich temné, zapáchající a nebezpečné prostory kontrastují s osvětlenými bulváry Haussmannovy Paříže, a odhalují tak dualitu moderního města – jeho lesk a zároveň jeho špínu, pokrok a jeho skryté náklady. Tento kontrast Hugo v knize ukazuje skrze jednu z postav příběhu, která dává přednost dynamickým, i když hrozivým projevům života, před stagnací a hnilobou, což je patrné z úryvku: „...ale otupění ho odrazovalo ještě více, cítil v něm hnilobu a smrt, jedním slovem, byla mu milejší pěna než zápach, dával přednost bystřiny před stokou, Niagarských vodopádů před kaluží na Montfauconu. Nechtěl ani stanout, ani spěchat.“¹⁷⁴

Hugo ve svém líčení pařížských stok nešetří detailními popisy. Používá bohatý, smyslový jazyk, aby čtenáře vtáhl do klaustrofobického, vlhkého a odporného prostředí. Popisuje bláto, páchnoucí splašky, krysy a absolutní tmu, ale zároveň podtrhuje monumentálnost inženýrského díla. Jeho stoky jsou děsivé, obrovské, slepé, bahenné a páchnoucí a zároveň jsou „střevy města“, které zajišťují jeho život. Tato ambivalence je pro Hugovo pojetí klíčová.

Kanalizace se stává ústředním dějištěm v klíčové fázi románu, kdy Jean Valjean, pronásledovaný Javertem, prchá se zraněným Mariem Pontmercyem skrze labyrint podzemních

¹⁷⁴ HUGO, V. *Bídníci I*. Praha: Městská knihovna v Praze. 2019, s. 703

chodeb. Zde se stoky stávají fyzickým útočištěm, posledním únikem před spravedlností, která se proměnila v posedlost. Valjeanův únik skrze toto „podzemí“ je plný symboliky. Je to cesta skrze „peklo“, skrze absolutní dno, které testuje jeho fyzickou i morální sílu. Zápach, tma a nebezpečí hrozící z hlubin zrcadlí morální dilemata a utrpení, kterými Valjean po celý život procházel. Jeho probíjení se skrze stoky je aktem pokání a očisty, který mu umožňuje vystoupit na povrch nejen s Mariem, ale i s novým smyslem pro morální spravedlnost. Tato hluboká stopa se stala součástí Mariova vnímání Valjeana, jak je patrné z dalších literárních rozpracování Hugova motivu, například v románu *Cosette*¹⁷⁵ od Laury Kalpakian a Jany Pacnerové, kde Marius horečně pátrá po svém zachránci: „*Jak dál pátrá po muži, který ho pronesl – polámaného, zraněného, v bezvědomí a na prahu smrti – stokami Paříže zpět do dědečkova domu a pak zmizel. Ten člověk byl tak pokrytý fekálním kalem, že se dal stěží nazvat člověkem, ale Marius se nevzdá.*“¹⁷⁶. Tato citace jasně ukazuje, jak se Valjean, v důsledku průchodu stokami, stal téměř nelidským, transformovaným bahnem a špínou, což zdůrazňuje extrémní oběť a morální degradaci, kterou podstoupil. V tomto smyslu jsou stoky místem, kde se odehrává jeho morální transformace a kde je jeho obětavost testována až do krajnosti.

Symbolika kanalizace jako ultimativního dna a nejhoršího možného osudu kterou Hugo mistrně rozvinul, je explicitně vyjádřena i v dalších literárních interpretacích, jako je román *Cosette* od Laury Kalpakian a Jany Pacnerové: „*Lepší meč než máry. Lepší máry než stoka. Tahle barikáda není jen tak nějaká hromada harampádí – omnibus, pár sudů od vína, železná postel a biliárové stoly...*“¹⁷⁷. Tato citace zdůrazňuje, že stoka představuje vrchol úpadku a zoufalství, horší než smrt v boji nebo dokonce samotný hrob. Tato myšlenka je pak dále prohloubena na konci knihy, kde je stoka postavena do ještě extrémnějšího kontrastu s popravčím lešením: „*Můj manžel se mylil, popravčí lešení není lepší než stoka. Stoka je lepší než hrob.*“¹⁷⁸. Tato poslední citace podtrhuje, že i v porovnání s jistou smrtí na popravišti je stoka stále vnímána jako lepší osud, což z ní činí místo absolutní spodiny, ale paradoxně i místo, kde je stále možné přežít nebo najít útočiště před tou nejhorší formou zániku. Tyto interpretace posilují Hugovu původní vizi stoky jako místa, kde se hranice mezi životem a smrtí, nadějí a zoufalstvím stírají.

¹⁷⁵ KALPAKIAN, L. a PACNEROVÁ J. *Cosette: pokračování románu Victora Huga Bídníci*. Praha: Baronet, 1996

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 103

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 49

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 502

Motiv stoky a osudů s ní spojených se v románu *Cosette* odráží i v osudech budoucích generací, které jsou nevědomky ovlivněny volbami svých předků. Je zde silně zdůrazněna kontinuita utrpení a obtížných rozhodnutí, které formují životy postav: „*Tobě je to jedno? Byl to tvůj otec. Tvá matka je někde tam venku, žije v kdovíjaké stoce – a ty žiješ takhle? Rozmáchla se kolem sebe rukou, až se zakymácela křehká porcelánová pastýrka. „Naši rodiče se rozhodli. Meč, popraviště a stoka?“ vtipkovala se samolibým úsměvem.*“¹⁷⁹. Tato pasáž podtrhuje, že stoka není jen místem fyzického přežití, ale i trvalou součástí rodinné historie a identity. Představuje odkaz, který, ačkoli je neviditelný, stále ovlivňuje současnost a nutí postavy se vyrovnávat s minulostí spojenou s extrémní chudobou a nebezpečím. Ironický tón vtipkování pak může naznačovat cynismus nebo způsob, jakým se postavy vyrovnávají s traumatizujícími osudy svých předků.

Kromě útočiště a místa proměny fungují stoky také jako metaforický labyrint. Jejich složitá síť chodeb bez jasného značení symbolizuje bloudění, ztracenost a nejistotu. Pro Huga je tento labyrint odrazem chaosu a nespravedlnosti, které vládou v povrchové společnosti. Je to místo, kde se setkávají protiklady: život a smrt, spravedlnost a bezpráví, čistota a špína. Stoky jsou rovněž hrobkou pro vše, co společnost zavrhuje – od zapomenutých předmětů po těla obětí.

Hugův jazyk a obraznost spojené s kanály jsou mimořádně silné. Používá personifikaci, když mluví o stokách jako o živém organismu, o „žaludku města“, který tráví jeho odpad. Kontrastuje vnější zdání čisté a krásné Paříže s její vnitřní špínou a úpadkem, čímž kritizuje pokrytectví společnosti. Scéna v kanalizaci je nejen dobrodružným vrcholem, ale i hlubokým filozofickým a sociálním komentářem, který ukazuje, že skutečné hrdinství a lidskost lze nalézt i na tom nejnižším, nejvíce opovrhovaném místě. Tím způsobem Hugo posouvá vnímání kanalizace z pouhého technického objektu na komplexní symbolický prostor s morálními a existenciálními rozměry, a demonstruje tak, jak se historicky a sémioticky proměněný prostor stává významným kulturním archetypem v literatuře.

12.4.2 Stephen King: kanály jako ústřední sídlo zla a potlačovaných strachů (To)

Jestliže Victor Hugo využil pařížské stoky k filozofické a sociální reflexi lidského utrpení a morální transformace, Stephen King, mistr moderního hororu, posouvá symboliku

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 580

kanalizace do sféry čistého, primárního zla. V jeho monumentálním románu *To* se kanály města Derry stávají ústředním sídlem a hnízdem titulního monstra, entity ztělesňující ty nejhlubší a nejděsivější dětské strachy, které přerůstají v kolektivní trauma celého města. Kingův román tak představuje ikonické ztvárnění podzemí jako ultimativního místa zla, navazující na prastarý archetyp skrytých hrůz pod povrchem.

King v románu *To* navazuje na archetypální strach z podzemí a neznáma, který je umocněn specifickou funkcí kanalizace. Kanály nejsou jen skrytým místem; jsou prostorem, kam mizí vše, co je nežádoucí – odpad, špína, ale v Kingově vizi i zmizelí lidé a potlačované hrůzy. Jak bylo diskutováno dříve, kanalizace již v historickém a sociálním kontextu symbolizovala místo pro vše „špinavé“ a „zavrženíhodné“. King tuto symboliku přenáší na psychologickou a nadpřirozenou rovinu. *To* se proto přirozeně ukrývá v kanalizaci, neboť je to místo, kde může existovat mimo zrak dospělých, kde se jeho zrůdná povaha nejlépe skrývá a kde může manipulovat s dětmi, které se odváží vstoupit do jeho říše. Kanalizace v Derry je tak víc než jen potrubí; je to metafyzická hranice mezi viditelným světem povrchní normality a neviditelnou, zlověstnou realitou, která pod ní dříme.

Tuto prvotní symboliku King buduje hned na samém počátku románu, v ikonické scéně, kde malý Georgie Denbrough pronásleduje svou papírovou lodičku, až k dešťové jímce. Zde se kanalizace poprvé objevuje jako portál k neznámému a děsivému. King popisuje: „*Vstal a přešel k jímce. Sedl si na bobek a nahlížel dovnitř.*“¹⁸⁰ Tento jednoduchý akt nahlédnutí do temné díry se stává osudným okamžikem, který definuje celou zápletku románu a pevně spojuje kanalizaci s příchodem zla. Lodička, unášená vířící vodou „*Hluboko dole v jímce, už skoro plné...*, pokračovala Georgeova lodička z novin ve své pouti temnými komorami a dlouhými betonovými koryty s vířící vodou“¹⁸¹. Tímto popisem King okamžitě etabluje kanalizaci jako rozsáhlý, temný a neprozkoumaný svět pod povrchem, kde se skrývá nebezpečí a kde se odehrávají nepředstavitelné události.

Pro dětské protagonisty románu, takzvaný Klub smolařů, představují kanály nejen hrozbu, ale paradoxně i místo setkávání a posílení jejich pouta. Jejich odhodlání vstoupit do stok, aby čelili „*To*“, je symbolickým sestupem do kolektivního podvědomí města, do jeho „střev“, kde se skrývají potlačované pravdy a nevyřčené hrůzy. King detailně popisuje klaustrofobické, páchnoucí a vlhké prostředí stok, které umocňuje pocit bezmoci a úzkosti.

¹⁸⁰ KING. S. *To*. Beta – Dobrovský. 2016, s. 21

¹⁸¹ Tamtéž, s. 24

Temné tunely, zvuky ozývající se z hloubek a neustálá hrozba neznáma podněcují fantazii a strach dětí, které si musí projít tímto „peklem“, aby získaly zpět kontrolu nad svým městem a svými životy.

Při prvních průzkumech kanalizace v dětských letech, kdy Smolaři hluboko pod Derry pátrají po pachu a zdroji zla, King sugestivně popisuje zlověstnou atmosféru tunelů, která se vyskytne i v závěru knihy. Postavy se ocitají v naprosté dezorientaci: „*jak dlouho už bloudí v tunelech pod Derry od chvíle, kdy opustili místo, kde leželo tělo Patricka Hockstettera, ale Bill byl přesvědčen, že cestu zpátky už nenajde nikdy. Pořád musel myslet na to, co mu tenkrát řekl otec: Tam se dá bloudit týdny.*“¹⁸². Tento pocit beznaděje a hrozby ztracení se pod zemí je umocněn i strachem z utopení: „*a jestli Eddieho teď opustí jeho orientační smysl, tak ani nebude potřeba, aby je zabíjelo To; budou tu bloudit tak dlouho, až zemřou..., nebo dostanou-li se do nějakého špatného potrubí, utopí se jako krysy v sudu na dešťovou vodu.*“¹⁸³. Kanalizace je zde vykreslena jako komplexní a nebezpečný labyrint, který má vlastní mechanismy zániku. Fyzické vlastnosti prostředí jsou hmatatelné; King detailně popisuje, jak se děti pohybují: „*Někdy bylo potrubí tak velké, že Bill nedosáhl na strop, ani když natáhl ruku, jak mohl nejvýše. Jindy zase museli jít sehnutí a jednou se pět příšerných minut (které se jim zdály delší než pět hodin) museli plazit po břiše.*“¹⁸⁴. Tento popis ukazuje na fyzickou náročnost a klaustrofobii, která je v kontrastu s otevřeným světem nahoře. Zlověstné pachy pak doplňují smyslový teror: „*smrad – hustý, divoký puch – byl stále silnější.*“¹⁸⁵. V těchto chvílích se objevuje i pocit odloučení od reality, když se Smolařům zdá, „*že už postoupili přes okraj světa do nějaké podivné nicoty.*“¹⁸⁶. Billovo tušení, že se blíží „*temnému a zničenému srdci Derry*“¹⁸⁷, a Mikeovo vnímání „*nemocného, arytmiického tepu toho srdce*“¹⁸⁸ symbolicky propojují fyzický podzemní prostor s morální a psychologickou zkažeností města.

Symbolika kanalizace v románu *To* se rozprostírá v několika vrstvách. Především slouží jako ústřední sídlo zla. Kanály jsou fyzickým a symbolickým domovem pro „To“, místem jeho zrodu či alespoň primárního projevu na Zemi a ústředím jeho moci. Zde monstrum čeká, spí a připravuje se na své cyklické probuzení, aby sytilo svůj hlad po strachu. Celé podzemní bludiště

¹⁸² Tamtéž, s. 979

¹⁸³ Tamtéž, s. 979

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 979

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 979

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 979

¹⁸⁷ Tamtéž, s. 979

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 979

města se stává rozsáhlou, živoucí entitou, která pulzuje zlem a je pro hrdiny nedobytnou pevností, dokud se neodvážší sestoupit do jejích nejhlubších míst.

Tento teror se nejvíce projevuje při klíčových konfrontacích, kdy se skupinka Smolařů, ať už jako děti nebo dospělí, odhodlá k sestupu do skutečného podzemí, jak je označeno v názvu kapitoly. Zde se kanály stávají dějištěm intenzivního psychologického i fyzického boje. Pocit ohrožení je všudypřítomný. King mistrně pracuje se zvukovými vjemy, když popisuje: „*V očích se mu objevilo zděšení... Mike si položil na rty ukazováček – ukázal ticho! A teď to uslyšel i Bill: plácavé zvuky. Blížili se. Funění a dušený hovor.*“¹⁸⁹ nebo „*Rozlehlý zvuk hlasitý, vlhký, šťavnatý zvuk a řev okamžitě přestal.*“¹⁹⁰. Tento zvukový prvek jen umocňuje zlověstnou atmosféru, kde „něco“ číhá ve tmě – „*Temnota byla nahuštěná různými zvuky, všechny se v kanálech odrážely a zněly ozvěnou*“¹⁹¹. Strach je hmatatelný, když Mike s hrůzou v hlase konstatuje: „*Něco jednoho z nich dostalo... Nějaká příšera... Bille, musíme se odtud dostat... Prosím tě...*“¹⁹². I v momentě zoufalství se však kanalizace stává jedinou cestou, kde není úniku. Hrdinové jsou nuceni pokračovat dál, „*plížit se dál do temnoty, zatímco kolem nich tekla voda a venku zuřila bouře nad předčasnou temnotou...*“¹⁹³, což podtrhuje, že podzemí je uzavírá do světa, kde běžná pravidla neplatí a kde jsou ponecháni napospas vlastnímu strachu. Snaha o orientaci a boj s terorem je zdůrazněna Billovým naléhavým dotazem „*K-k-kudy, Eddie? Víš k-k-kudy?*“¹⁹⁴ a následným „*šmátráním*“ po slizkém povrchu potrubí, což evokuje pocit naprosté dezorientace a bezmoci tváří v tvář skryté hrozbě.

Dále kanalizace reprezentuje potlačované strachy a traumata celého města. Je zrcadlem všeho, co je v Derry skryto a ignorováno: korupce, lhostejnost dospělých, nepochopitelné násilí a kolektivní trauma z opakovaných dětských zmizení. „To“ se živí právě strachem, který je často důsledkem těchto skrytých, nevyřešených problémů společnosti. Vstoupit do kanálů tak znamená konfrontovat se nejen s fyzickým monstrem, ale i s kolektivním selháním a temnými, potlačovanými stránkami lidské psychiky, které umožňují zlu prosperovat.

Kanalizace je také hranicí mezi dětstvím a dospělostí. Pro děti je tento podzemní svět místem, které testuje jejich odvahu, vzájemnou loajalitu a schopnost překonat vlastní limity. Jejich opakované výpravy do podzemí jsou iniciačním rituálem, který je nutí překonat strach a

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 969

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 972

¹⁹¹ Tamtéž, s. 969

¹⁹² Tamtéž, s. 972

¹⁹³ Tamtéž, s. 972

¹⁹⁴ Tamtéž, s. 972

vstoupit do světa dospělých, kde čelí reálným hrozbám. Dospělí naopak do kanálů nechodí, odmítají jejich existenci nebo ji ignorují, což symbolizuje jejich ztrátu spojení s hlubší realitou a potlačovanými aspekty života, stejně jako neschopnost čelit zlu, které pod povrchem dřímá.

Kingovo využití kanalizace tedy přesahuje pouhé hororové kulisy. Stává se dějištěm, které odráží hlubší úzkosti spojené se ztrátou nevinnosti, zapomenutými traumaty a neviditelným zlem, které se skrývá pod povrchem zdánlivě klidného amerického města. Tím Stephen King zásadním způsobem obohacuje literární motiv kanalizace a upevňuje ji jako archetypální prostor pro ztělesnění hluboce zakořeněného strachu z neznáma a potlačovaných aspektů lidské společnosti, čímž doplňuje širší obraz „světa pod povrchem“ v literatuře.

12.4.3 Další literární reflexe kanalizace

Kromě rozsáhlých románů s hlubokou symbolikou, jako jsou *Bídníci* či *To*, se motiv podzemních a kanalizačních systémů objevuje v literatuře v širokém spektru žánrů. Zde často slouží jako klíčový prvek pro budování napětí, záhady a dobrodružství, ale zároveň rozšiřuje již probranou symboliku kanalizace jako místa skrytosti, tabu, sociálního dna a nepoznaných hrozeb. Často se jedná o příběhy, které využívají inherentní skrytost a neznámo podzemí k vytvoření dramatických situací a pro odhalení skrytých hrozeb či spiknutí, čímž doplňují a rozšiřují archetypální význam podzemního světa.

Motiv kanalizace jako symbolu úpadku a ztráty hodnot se objevuje i v české literatuře s výraznou silou. Příkladem je text Viktora Dyka *Peregrin* z roku 1916, kde Dyk s hořkou ironií líčí, kam až může vést morální degradace společnosti. Dyk zde přímo používá obraz stoky jako místa, kam se splavují nezákladnější lidské hodnoty: „*Byl tu kus hadru, jemuž se říkalo čest: byla to stoka, které se říkalo život. A byl tu jed, jemuž se říkalo láska. Dejme tomu purkmistr. Purkmistr krade při obecních objednávkách, při obecních prodejkách.*“¹⁹⁵.

Tato sugestivní pasáž je silnou metaforou pro ztrátu morálních principů, které se ve světě, kde se vše „*splachuje*“, stávají pouhými bezcennými zbytky. Dyk tak podtrhuje, že kanalizace nesymbolizuje jen fyzický odpad, ale i morální špínu společnosti, která je systematicky odplavována a mísená s tím nejodpudivějším.

¹⁹⁵ DYK V. *Peregrin* in: *Lumír: časopis zábavný a poučný*. Praha: Servác B. Heller a Josef V. Sládek, 22.9.1916, 44 (10), s. 468

Dále mohu zmínit i formu básnickou a zpracování tématu kanalizace v české literatuře. Báseň Jaroslava Jakoubka ze sbírky *Balady, romance a hněvance*¹⁹⁶. Autor zde kanalizaci nepředstavuje pouze jako fyzickou infrastrukturu, ale jako hlubokou metaforu pro lidské bytí a civilizaci samotnou. Prostřednictvím přímého oslovení čtenáře „*Jen račte*“ okamžitě vtahuje do svého symbolického prostoru:

„Jsem stoka
A páchnu – sama nevím čím...
Stoka, ta sloká,
Co smrdí vším tím člověčím
Kolik do roka
Do roka, do dne, co já vím,
Odplavím špíny z nádobí
I vaše rádoby – podoby
I kočku, kterou utopíte
I ten váš ideál, co dnes ctíte –
Vždyť jsem jen stoka...
Jen račte –
Kanál má jícen hladový...
Jenom neplačte –
Nikdo se nic nedoví –
Kdo se kdy začte
Do tý mý kroniky stokový?
Páni – vždyť břichem mým odteče
Všechno, co páchne ti, člověče,

¹⁹⁶ JAKOUBEK, J. *Balady, romance a hněvance: se dvěma intermezzy*. Praha: Pražská imaginace, 1992.

I to, co včera ti vonělo,

Tvé lži i pravdy na tělo –

Jsem totiž stoka...

...¹⁹⁷

Jakoubkova báseň se dotýká několika klíčových aspektů symboliky kanalizace. Především ji definuje jako „*velký potok lidského bytí*“, který „*splachuje bahno našeho přežívání*“, čímž přímo spojuje kanalizaci s odstraněním nečistot a odpadu z lidské existence. Báseň dále zdůrazňuje motiv skrytosti a tabu, neboť obsah kanalizace „*nejsem schopen ukázat*“ a je „*příliš mnoho, aby to zveřejnil obyčejný člověk*“. Konkrétní obrazy „*mrtvol myši, kusů hader, kostí*“ pak jasně odkazují na veškerý odpad, zapomenuté a potlačené aspekty společnosti. Závěrečné verše „*jenom páchne a sraží naši civilizaci*“ pak geniálně propojují fyzický zápach s morální a společenskou degradací, kterou kanalizace symbolizuje. Jakoubek tak nabízí komplexní pohled na kanalizaci jako na symbolický odraz temných a skrytých stránek lidstva.

Tuto vizi světa jako morální stoky dále rozvíjí i František Zavřel ve svém románu *Fortinbras*¹⁹⁸, kde se dialog o povaze světa stává odrazem hluboké deziluze a pesimismu. Postavy se zde prou o míru zkaženosti reality, přičemž slovo „stoka“ je vnímáno dokonce jako příliš mírné označení: „*Je to méně nebezpečné než dívati se růžově.*“ „*Svět je stoka jestliže máte pravdu.*“ „*Stoka? To je eufemismus. Svět je –*“¹⁹⁹.

Tato konverzace ukazuje, že v době, kdy byl román vydán, se vnímání světa posunulo do extrémů. Stoka zde není jen metaforou pro úpadek, ale stává se základním, byť stále nedostačujícím, popisem reality. Výraz „eufemismus“ signalizuje, že skutečná zkaženost je natolik hluboká a hrůzná, že pro ni chybí adekvátní slova. To odráží pocit beznaděje a absenci iluzí, které jsou v této době, poznamenané válkou a morálním rozkladem, běžné. Zavřelova stoka je tak symbolem propasti, do níž se společnost propadla, a zároveň zpochybňuje jakoukoli možnost „růžového“ pohledu na svět.

Jak už jsem dříve zmiňovala a dokazovala argumenty, kanalizace či stoka je i místem záhad a neznámého. V kriminálních románech tomu není jinak. Jedním z takových příkladů je

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 23-24

¹⁹⁸ ZAVŘEL, F. *Fortinbras: román*. Praha: L. Mazáč, 1941.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 104

dobrodružný román *Radioví detektivové*²⁰⁰ od Alpeuse Hyatta Verrilla z roku 1928. Dílo mistrně využívá prostor stok i podmořské či podzemní prostory pro ztvárnění tajemství a nebezpečí. Verrill zde zavádí čtenáře do klaustrofobického prostředí, kde hlavní postavy, Tom a Rawlins, zažívají nečekané setkání. Namísto očekávaných mořských příšer nebo neškodných jevů se setkávají s něčím mnohem znepokojivějším: „*A náhle si s hrůzou uvědomil, že blížící se postavy nejsou mořskými příšerami, ani obrovitými rybami, nýbrž lidmi! Lidmi, oděnými v potapěčské úbory, podobné těm, jaké měli sami na sobě. Lidmi, kteří se pohybovali zvláštním způsobem, jako všichni potapěči, krácející pod vodou.*“²⁰¹

Tento objev vyvolává okamžité napětí a dezorientaci. Skutečnost, že se jedná o lidi – bytosti, které by měly patřit na povrch – avšak skryté v nehostinném podzemním prostředí, podtrhuje motiv skrytých, možná kriminálních, aktivit. Autor zkoumá údiv protagonistů, kteří si kladou otázky: „*Kdo byli ti lidé a co zde dělali? Proč jej Rawlins zatáhl do úkrytu? Co to všechno znamenalo?*“²⁰². Román tak využívá tajemství podzemí nejen pro budování záhady, ale i pro naznačení existence tajných společenství nebo nezákonných operací, které se odehrávají mimo dohled veřejnosti. Prostor „pod vodou“ nebo v podzemí se zde stává ideálním dějištěm pro intriky, kde se skrývají nebezpečné pravdy a kde se hrdinové ocitají v ohrožení života kvůli neznámým protivníkům. Verrill tak přispívá k literárnímu zobrazení podzemí jako prostoru plného skrytých hrozeb a nezodpovězených otázek, který láká k dobrodružství, ale zároveň skrývá nebezpečí.

Dalším příkladem, kde stoka slouží jako úkryt, je román Larse Lawrencea *Den a noc*²⁰³. Zde je stoka popisována jako dostatečně hluboká, aby skryla prchající postavu, což podtrhuje její funkci jako útočiště pro ty, kteří se potřebují skrýt před vnějším světem: „*Ale vy schla stoka byla dost hluboká, aby ho skryla. Šel pořád směrem po proudu až k místu, kde už nebyly domky, skoro až tam, kde stoka křížila železnici.*“²⁰⁴. Toto zobrazení stoky je pragmatické – slouží jako efektivní úkryt, který zároveň propojuje městskou krajinu s jejími skrytými a opuštěnými částmi. Křížení s železnici pak vytváří zajímavý kontrast mezi rychlým, povrchovým světem dopravy a pomalým, skrytým pohybem pod zemí.

²⁰⁰ VERRILL, A. H. *Radioví detektivové: Dobrodružný román, Díl 1*. Praha: Přítel knihy, 1928.

²⁰¹ Tamtéž, s. 117

²⁰² Tamtéž, s. 117

²⁰³ LAWRENCE, L. *Den a noc: Trilogie Sémě, Díl 1*. Praha: SNPL, 1961.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 214

Také kriminální román Edgara Collinse *Bílé temno*²⁰⁵ demonstruje ambivalentní povahu podzemních prostor, kde se stoka stává místem odhalení záhady. Skupina protagonistů zde naráží na nečekanou strukturu, která zpochybňuje běžné chápání kanalizačního systému: „Chodba zde skutečně končila a na místo očekávaného východu zely jim v ústrev kamenné balvany, zasazené do zdiva, spojeného maltou. „Tohle jest nejzajímavější objev, který jsem za svého života učinil“, pravil Garrison. „Stoka, která stokou není... která není ani obyčejným větrákem. Jest to pouhý kanál a ni se neví, kam vede...“²⁰⁶. Tato pasáž geniálně vykresluje kanalizaci jako prostor, který je víc než jen pouhým odtokem odpadu. „Stoka, která stokou není“ se stává symbolem matoucí reality, kde se pod povrchem města skrývají neznámé cesty a potenciální nebezpečí nebo skrytá spiknutí. Zde kanalizace funguje jako brána do podsvětí, které je fyzicky spojené s městem, ale funkčně zcela odlišné, plné nevysvětlitelných prvků a nenechavých tajemství, jež čekají na odhalení.

V detektivní literatuře a thrillerech se kanalizace často stává ideálním dějištěm pro zločin a jeho pronásledování. Je to prostor, který je přirozeně temný, izolovaný a plný zákoutí, což umožňuje skryté pohyby zločinců, úkryt před spravedlností nebo tiché odstraňování důkazů. Ikonické scény pronásledování v kanálech, jako například ve filmové adaptaci *Třetího muže*²⁰⁷, mají své kořeny v literárních předlohách, kde složité podzemní labyrinty představují výzvu pro detektivy a symbolizují zamotané a skryté pravdy, které je třeba odhalit. Samotný akt „sestupu do kanálů“ pak často metaforicky odpovídá ponoření se do špinavé a skryté stránky lidské povahy nebo městského podsvětí.

V gotických románech a starších dílech s hororovými prvky, které často využívaly staré zámky a podzemní krypty, se motiv stok a kanalizace neobjevoval tak explicitně jako u Hugových soudobých děl. Přesto zde existuje koncepční paralela s „neznámým podzemím“ – skrytými chodbami, tajnými průchody a zapomenutými sklepy, které sloužily k ukrývání tajemství, páchání hrůzných činů nebo jako úkryt pro monstra. Kanalizace v těchto případech rozšiřuje archetyp „temného podzemí“ o prvek vlhkosti, rozkladu a pachu, čímž dodává zlověstné atmosféře novou dimenzi.

Mimo detektivní a hororový žánr se kanalizace může objevit i v dílech socialistického realismu nebo v literatuře zaměřené na sociální kritiku, kde je zobrazována jako nedílná součást dělnického prostředí nebo jako symbol špatných životních podmínek. V takových případech

²⁰⁵ COLLINS, E. *Bílé temno: kriminální román*. Praha: Zmatlík a Palička, 1934.

²⁰⁶ Tamtéž, s. 201

²⁰⁷ REED, C (režiser). *Třetí muž*. Velká Británie: London Film Productions, 1949.

slouží k vykreslení drsné reality života na okraji společnosti, kde se kanalizační šachta stává metaforou pro bezvýchodnost situace nebo pro „dno“, na které se člověk může propadnout. V těchto textech se obvykle klade důraz na realistický popis a menší míru symbolické abstrakce.

V některých moderních urbanistických románech a dystopiích se kanalizace může stát součástí širšího obrazu disfunkčního nebo totalitního města. Zde symbolizuje nejen fyzické odstranění odpadu, ale i „čistku“ nepohodlných jedinců, jejich vytěsnění na okraj společnosti nebo do skutečného podzemí. Může také představovat skryté cesty pro revoluční buňky či místo, kde se formuje odpor proti útlaku, čímž se vrací k Hugově motivu útočiště pro marginalizované.

Celkově lze říci, že zatímco Hugo a King propůjčili kanalizaci hlubokou a komplexní symboliku, mnoho dalších autorů využilo její inherentní vlastnosti – temnotu, skrytost, izolaci a spojení s odpadem – k obohacení svých příběhů o napětí, realistickou kulisu nebo metaforické vyjádření společenských či psychologických témat.

12.4.4 Komparativní závěr: kanalizace v literatuře – rozmanitost a jednota symboliky

Dosavadní analýza ukázala, že motiv kanalizace a podzemních stok představuje v literatuře mimořádně bohatý a adaptabilní symbol, který daleko přesahuje svůj primární hygienický význam. Je důležité podotknout, že existuje mnoho dalších literárních příkladů, které tato zjištění podporují, a to zejména v současné literatuře, obzvláště pak v hororovém žánru. Nicméně pro účely této práce nebudou všechny detailně rozebírány a současnou literaturu nepovažuji za relevantní příklad pro tuto práci. Způsob, jakým s ním autoři zacházejí, se sice liší žánr od žánru a období od období, avšak ve všech případech se opírají o jeho inherentní fyzické vlastnosti – temnotu, skrytost, izolaci, propojení s odpadem a rozkladem – které proměňují v hluboké metaforické roviny.

Zatímco Victor Hugo ve svých *Bídnicích* využil pařížské stoky jako monumentální symbol sociálního dna, lidského utrpení, morální proměny a útočiště pro marginalizované, Stephen King v románu *To* posunul kanalizaci do sféry primárního, archetypálního zla a psychologického hororu, čímž ji označil za ústřední hnízdo a projev hluboce potlačovaných strachů a kolektivních traumat. Oba autoři sice pracují s temnotou a špínou, ale s rozdílným

cílem. Hugo směřuje k sociálně filozofické reflexi, King k čistému děsu a konfrontaci s hlubinami lidské psychiky.

Rozšíření analýzy na další literární díla, včetně české poezie a prózy, potvrdilo všestrannost tohoto motivu. U Viktora Dyka (*Peregrin*) a Jaroslava Jakoubka (báseň *Jsem stoka*) se kanalizace stává silnou metaforou pro morální úpadek, společenskou degradaci a splachování lidských hodnot, zatímco u Františka Zavřela (*Fortinbras*) symbolizuje až extrémní deziluzi a beznaděj tváří v tvář zkažené realitě.

V detektivních a dobrodružných románech (Verrill, Collins, Lawrence) se kanalizace transformuje v místo záhady, úkrytu a pronásledování, kde se skrývají zločinci, tajné spiknutí a nevysvětlené události, což podtrhuje její funkci jako hranice mezi viditelným a skrytým světem. V gotických románech pak obohacuje archetyp temného podzemí o prvek vlhkosti a rozkladu, zatímco v dílech socialistického realismu či dystopiích reflektuje špatné životní podmínky, útlak a odpor.

Celkově lze konstatovat, že literární zobrazení kanalizace je jednotné v tom, jak mistrně pracuje s jejím fyzickým charakterem k vyjádření složitých témat. Bez ohledu na žánr či zaměření autora, kanalizace vždy slouží jako mocná metafora pro vše, co je skryto, potlačeno, nežádoucí nebo ohrožující – ať už na individuální, sociální, nebo existenciální úrovni. Právě tato univerzální symbolika činí z kanalizace ideální vizuální motiv, jak se ukáže v následující kapitole, kde se literární představy promítají do dynamiky filmového plátna a uměleckých děl.

12.5 Kanalizace ve filmu a vizuálním umění: vizuální reprezentace skrytých hlubin

Filmové umění, díky své vizuální a zvukové povaze, má jedinečnou schopnost zprostředkovat atmosféru a symboliku podzemních prostor, včetně kanalizace, s nebývalou intenzitou. Zatímco literatura může navozovat obrazy skrze slova, film je přímo vizualizuje, a tím umocňuje pocity klaustrofobie, strachu, izolace a morálního úpadku spojené s tímto prostředím. V žánrech jako krimi a thriller se kanalizace stala obzvláště oblíbeným dějištěm, které nabízí nejen praktické, ale i hluboce symbolické možnosti pro rozvoj zápletky a charakterů.

12.5.1 Kanalizace jako dějiště krimi a thrillerů

V krimi a thrillerech je kanalizace často využívána jako ideální prostor pro konspirace, úkryt a pronásledování. Její labyrintická struktura, nedostatek světla a absence svědků ji činí perfektním místem pro skryté aktivity, ilegální setkání nebo únik z dosahu zákona. Toto prostředí umocňuje napětí, protože hrdinové i diváci se potýkají s nejistotou, dezorientací a pocitem ohrožení z každého stínu.

Ikonickým příkladem je film *Třetí muž*²⁰⁸. Děj filmu, odehrávající se v poválečné, spojenci rozdělené Vídni, vrcholí dramatickým pronásledováním charismatického zločince Harryho Limea rozsáhlou vídeňskou kanalizační sítí. Kamera využívá expresivní úhly a hru světla a stínu, aby zdůraznila klaustrofobii a nebezpečí podzemí. Zde se kanalizace stává doslovným i metaforickým úkrytem pro Limeovu morální zkaženost a podvody. Jeho pohyb v temných, páchnoucích stokách symbolizuje jeho vlastní úpadek a to, jak se skrývá před světlem pravdy a spravedlnosti. Zvuk, zejména hudba Antona Karase, ještě více podtrhuje unikátní atmosféru a osamělost tohoto podzemního světa. Scéna v kanalizaci se stala jednou z nejkoničtějších ve filmové historii a zacementovala obraz kanalizace jako místa, kde se odhalují ty nejtemnější stránky lidské povahy a společenského dna.

Kromě *Třetího muže* se motiv kanalizace objevuje v nespočtu dalších kriminálních a thrillerových děl, kde přispívá k prohloubení zápletky a atmosféry. Často slouží například pro ukrytí mrtvol nebo důkazů, čímž se zdůrazňuje snaha o dokonalé zahlazení stop a metaforicky se odkazuje na „spláchnutí“ nepohodlných pravd do zapomnění. Stejně tak mohou podzemní kanály fungovat jako tajné průchody a únikové cesty, propojující různé části města mimo dohled a umožňující postavám nepozorovaně se pohybovat. Scény v kanalizaci pak často nutí postavy čelit svým největším obavám, od klaustrofobie po strach ze špíny a rozkladu, což odráží jejich sestup do morálního či psychologického dna. Může jít také o místo pro neočekávaná setkání s nebezpečím, ať už jde o kriminálníky, nebo neznámé hrozby, kanalizace poskytuje ideální scénu pro dramatické zvraty a eskalaci napětí. Příkladem využití kanalizace jako cesty k útěku a symbolu překonání beznaděje je scéna z filmu *Vykoupení z věznice Shawshank*²⁰⁹, kde hlavní hrdina Andy Dufresne prchá z vězení právě skrze odpornou kanalizační šachtu. Jeho cesta špínou a temnotou symbolizuje očistu a nově nabytou svobodu.

²⁰⁸ REED, C (režiser). *Třetí muž*. Velká Británie: London Film Productions, 1949.

²⁰⁹ DARABONT, F. (režiser). *Vykoupení z věznice Shawshank*. USA: Castle Rock Entertainment, 1994.

Využití kanalizace v krimi a thrillerech je proto mnohem víc než jen volba efektní kulisy. Je to záměrné využití prostoru, který svou inherentní symbolikou obohacuje narativ, umocňuje napětí a pomáhá vizuálně vyjádřit skrytou korupci, zlo a boj o přežití v městském podsvětí, nebo pak hluboké psychologické či existenciální obavy.

12.5.2 Kanalizace v hororu a science fiction: děs z hlubin

Jestliže v kriminálních a thrillerových filmech slouží kanalizace jako dějiště pro odhalování lidského zla a intrik, v žánrech hororu a science fiction se její symbolika posouvá k mnohem hlubším, archetypálním strachům. Zde se kanalizace stává ideálním prostředím pro ztělesnění nejprimitivnějších obav z neznáma, stínů a zkaženosti, která dříme pod povrchem civilizovaného světa. Film dokáže tyto strachy vizuálně i zvukově umocnit, čímž vytváří silný a sugestivní zážitek pro diváka.

V hororových filmech je kanalizace často využívána jako sídlo monster a nadpřirozených hrozeb. Je to místo, které je svou podstatou cizí lidskému obývání – vlhké, temné, zapáchající a plné neznámých zvuků, což z něj činí perfektní úkryt pro stvoření, která se vymykají běžnému chápání. Zde se skrývá zlo, které se živí lidským strachem, osamělostí nebo slabostí. Prostředí kanalizace umocňuje pocit bezmoci protagonistů, kteří jsou nuceni sestoupit do tohoto temného labyrintu, aby čelili svým nejhorším nočním můrám. Psychologický dopad klaustrofobie a smyslové deprivace v těchto prostorech je ve filmu zesílen, čímž se divák stává součástí děsivého zážitku.

Nejvýraznějším příkladem je adaptace románu Stephen Kinga *To*, která se dočkala několika filmových zpracování. Minisérie z roku 1990²¹⁰ konzistentně využívá a rozvíjí symboliku kanalizace jako ústředního dějiště zla. V ní se kanalizace stává ústředním doupětem titulního monstra Pennywise, klauna, který terorizuje děti města Derry. Filmová kamera sugestivně zobrazuje stísněné tunely, špinavou vodu a neustálou temnotu, ze které se zjeví děsivé bytosti. Kanalizace zde není jen fyzickým místem; stává se vizuálním a symbolickým reprezentantem potlačovaných traumat a kolektivních hrůz, které dřímají pod fasádou „normálního“ města. Je to místo, kam dospělí nechodí, a tím symbolicky ignorují zlo, které je nutí k utrpení a zmizení dětí.

²¹⁰ WALLACE, T. L. (režiser). *To*. USA: Warner Bros. Television, 1990.

V žánru hororu a science fiction se kanalizace stává také domovem pro zmutovaná stvoření a monstra, nebo slouží jako úkryt pro vyhnance a rebely v dystopických vizích budoucnosti. V přeplněných, znečištěných nebo totalitních společnostech se podzemní systémy stávají jediným útočištěm pro ty, kteří se vzpírají systému, nebo pro ty, kteří jsou vytlačeni na okraj společnosti. Rovněž zde může být místem pro mutace a nebezpečné experimenty. Ve světě ovládaném technologiemi může kanalizace, jakožto místo pro odpad a nečistoty, symbolizovat nechtěné vedlejší produkty vědeckého pokroku, jako jsou genetické mutace nebo uměle vytvořené hrozby, které unikly kontrole. Příkladem takového zobrazení je třeba film *Vetřelec: Vzkříšení*²¹¹, kde se kanalizačními chodbami pohybují zmutovaná stvoření vesmírného původu. K tomuto podžánru patří také filmy jako *Aligátor*²¹², kde obří plaz, spláchnutý jako mládě do záchodu, dorůstá v městské kanalizaci a terorizuje obyvatele, či snímky jako *Mimic*²¹³ nebo *C.H.U.D.*²¹⁴, které představují zrůdné bytosti, jež se vyvinuly nebo skrývají v hlubinách kanalizačních systémů a podzemních tunelů jako důsledek environmentálních katastrof nebo neúspěšných vědeckých experimentů. Zde se kanalizace stává symbolem úpadku a přežití v drsných podmínkách. Celkově filmové zobrazení kanalizace v hororu a science fiction překračuje čistě utilitární funkci a mění ji v mocný, evokativní symbol, který ztělesňuje ty nejzákladnější lidské strachy a úzkosti z hlubin, z neznáma a z důsledků vlastních činů.

12.5.3 Závěrem k filmové reprezentaci kanalizace

Filmové umění 19. a 20. století ztvárňuje kanalizaci jako komplexní a adaptabilní prostor, který daleko přesahuje svou pouhou utilitární funkci městské infrastruktury. V kriminálních a thrillerových snímcích se stoky stávají ideálním dějištěm pro skryté operace, pronásledování a odhalování temných stránek lidské povahy, často symbolizující morální úpadek či cestu k očištění. Filmy jako *Třetí muž* nebo *Vykoupení z věznice Shawshank* vizuálně umocňují pocity klaustrofobie a strachu, zároveň však naznačují i možnost úniku a znovuzrození z nejhlubších, nejšpinavějších míst.

²¹¹ JEUNET, J. P. (režiser). *Vetřelec: Vzkříšení*. USA: 20th Century Fox / Brandywine Productions, 1997.

²¹² TEAGUE, L. (režiser). *Aligátor*. USA: Group 1 Films, 1980.

²¹³ TORO, G. (režiser). *Mimic*. USA: Dimension Films, 1997.

²¹⁴ CHEEK, D (režiser). *C.H.U.D.* USA: New World Pictures, 1984.

V hororových a science fiction filmech se symbolika kanalizace posouvá k archetypálním strachům. Slouží jako dokonalé útočiště pro nadpřirozená monstra, jako je Pennywise z Kingova *To*, nebo pro zmutované bytosti vzniklé jako důsledek lidské lhostejnosti či vědeckých experimentů, jak je vidět ve filmech *Aligátor*, *C.H.U.D.* či *Mimic*. Kanalizace zde představuje nejen fyzickou hrozbu, ale i vizuální metaforu pro to, co je potlačováno a co dríme pod povrchem civilizované společnosti – ať už jde o kolektivní traumata, nebo důsledky lidské činnosti.

Celkově filmové zobrazení kanalizace v analyzovaných žánrech 19. a 20. století ukazuje, že tento podzemní systém není jen kulisou, ale dynamickým, vizuálně a zvukově silným prvkem. Je schopen evokovat širokou škálu emocí, od napětí a strachu po pocit úpadku či naděje, čímž významně přispívá k narativu a prohlubuje divácký zážitek.

12.6 Závěr kapitoly: kanalizace jako komplexní symbol podzemí

Tato kapitola komplexně prozkoumala kanalizaci a stoky nikoli pouze jako technickou infrastrukturu, nýbrž jako hluboký kulturní a symbolický motiv, který se výrazně otiskl do evropské literatury a filmu 19. a 20. století. Ukázali jsme, že kanalizace, často přezdívaná „střevní trakt města“, ztělesňuje témata nečistoty, tabu, skrytosti, sociálního dna a morální hranice. Její inherentní spojení s odpadem a rozkladem ji předurčuje k tomu, aby se stala dějištěm, úkrytem i metaforou pro vše, co společnost potlačuje, skrývá nebo zavrhuje.

V literatuře se kanalizace stala mocným prostorem pro zobrazení sociální marginalizace, úpadku a ztracené morality, jak mnohokrát zdůrazňují. Od románů Victora Huga, kde se pařížské stoky proměňují v labyrint útočiště pro psance a metaforu pro morální bahno společnosti, až po detektivní žánr a avantgardní proudy, kde symbolizuje temná tajemství města a skryté psychologické hlubiny. Zvláštní pozornost jsme věnovali jejímu využití v undergroundové literatuře a fantastice, kde se stává prostorem pro zrod nových kultur nebo pro ztělesnění dystopických vizí.

Filmové umění následně vizuálně a zvukově umocňuje symboliku kanalizace s nebývalou intenzitou. V krimi a thrillerech slouží jako ideální dějiště pro konspirace, pronásledování a odhalování temných stránek lidské povahy, jak je ikonicky vidět ve filmu *Třetí muž* nebo jako cesta k očistění ve *Vykoupení z věznice Shawshank*. V žánrech hororu a

science fiction se její symbolika posouvá k archetypálním strachům. Kanalizace je zde sídlem monster a nadpřirozených hrozeb, reprezentovaných klaunem Pennywisem z *To*, nebo útočištěm pro zmutované bytosti a rebely v dystopických či postapokalyptických scénářích, jako ve *Vetřelci: Vzkříšení*, *Aligátorovi*, *Mimic* nebo *C.H.U.D.* Ačkoli se příběhy těch to filmů primárně neodehrávají v evropském prostře, dokreslují naše téma kanalizací a stok.

Celkově filmové zobrazení kanalizace v analyzovaných žánrech 19. a 20. století ukazuje, že tento podzemní systém není jen kulisou, ale dynamickým, vizuálně a zvukově silným prvkem. Je schopen evokovat širokou škálu emocí, od napětí a strachu po pocit úpadku či naděje, čímž významně přispívá k narativu a prohlubuje divácký zážitek. Ve srovnání s dalšími podzemními prostory, jako je dynamické a veřejné metro, intimní a soukromé sklepy, či historické a pietní katakomby, se kanalizace jeví jako nejvíce stigmatizovaný a symbolicky zatížený element. Ztělesňuje temné stránky lidské existence, společenský „odpad“ a neviditelné procesy, které formují naše městské prostředí a psychiku, čímž zaujímá specifickou pozici v komplexní „mental mapě“ podzemí. Její zkoumání nám tak umožňuje nahlédnout do skrytých hlubin města i lidské duše.

ZÁVĚR

Předkládaná diplomová práce si kladla za cíl prozkoumat a analyzovat motiv „světa pod povrchem“, se zvláštním zaměřením na kanalizaci, stoky, ale i další podzemní prostory jako sklepy, katakomby a metro, tak jak se objevovaly v evropské literatuře a filmu 19. a 20. století. Primárním záměrem bylo postihnout proměny vnímání těchto prostor a odhalit rozmanité symbolické významy, které jim byly přisuzovány v závislosti na dobovém společenském, technologickém a kulturním kontextu. Práce prokázala, že podzemí, ačkoliv často skryté zraku, představuje hluboce zakořeněný a mnohohrstevnatý motiv, který přesahuje pouhou infrastrukturní funkci a stává se klíčovým zrcadlem lidské společnosti a psychiky.

Analýza vybraných literárních děl a filmů z 19. a 20. století potvrdila, že podzemní prostory se staly živnou půdou pro umělecké vyjádření složitých témat epochy urbanizace a industrializace. Zjistili jsme, že v 19. století, s nástupem moderních kanalizačních systémů a rozvojem hygienických věd, došlo k posunu od mytologického vnímání podzemí k jeho realistickému zobrazení. Kanalizace se tak stala nejen symbolem pokroku a snahy o civilizovanost, jak je vidět v dílech popisujících jejich výstavbu, ale zároveň i ztělesněním temných stránek městského života – chudoby, kriminality a morálního úpadku. Děsivá krása kanalizací, jak ji mistrně zobrazil například Victor Hugo v *Bídnicích*, zdůrazňovala paradox pokroku, který vedl k vytvoření složitých systémů pro odvádění odpadu, ale zároveň neodstranil sociální problémy, které se pod jejich povrchem hromadily.

S příchodem 20. století a rozvojem městské dopravy v podobě metra se objevily nové dimenze vnímání podzemí. Metro se stalo symbolem moderního života, anonymity, uspěchanosti a odcizení, ale zároveň i prostorem pro setkávání různých sociálních vrstev a odrazem klaustrofobických obav spojených s uzavřenými prostory. Zejména ve filmu se pak podzemí stalo ideální kulisou pro žánry jako thriller, horor nebo sci-fi, kde bylo využíváno k evokaci strachu, tajemství a nejistoty. Sklepy a katakomby si udržely svůj symbolický význam jako místa paměti, úkrytů, ale i jako prostory pro skryté hrozby, minulost, která se vrací, či alternativní společenství mimo běžnou společenskou kontrolu. Bylo zřejmé, že autoři a filmaři často využívali tyto prostory k metaforickému vyjádření podvědomí, vytěsněných traumat, nebo skrytých mechanismů moci.

Práce dále odhalila, že motiv podzemí funguje jako silný nástroj pro zkoumání společenských nerovností a postavení marginalizovaných skupin. Často se stával útočištěm pro

ty, kteří se ocitli na okraji společnosti – bezdomovce, kriminálníky, disidenty – čímž podtrhoval kontrast mezi uspořádaným povrchem a chaotickým, často nelidským světem pod ním. Tento aspekt je patrný napříč evropským prostorem, ačkoli specifické konotace se mohly lišit v závislosti na národní literární či filmové tradici.

Z metodologického hlediska se ukázalo, že kombinace literární a filmové analýzy s poznatky z urbanismu, sociologie a psychologie poskytuje komplexní pohled na zpracování motivu podzemí. Symbolický rozbor byl nezbytný pro odhalení hlubších vrstev významů, které přesahují pouhý popis technické infrastruktury. Podařilo se identifikovat klíčové archetypy a symboly spojené s podzemím – temnota, skrytost, hloubka, transformace, zánik, znovuzrození – které rezonovaly napříč zkoumanými díly.

Tato práce přinesla ucelený pohled na motiv „světa pod povrchem“ v evropské literatuře a filmu 19. a 20. století, demonstrujíc jeho bohatost a dynamiku. Ukázala, jak se technický pokrok a urbanistický rozvoj promítaly do umělecké tvorby, a jak umění na oplátku interpretovalo a symbolizovalo tyto změny. Přínosem práce je nejen syntéza a analýza dosud roztoušených poznatků o tomto specifickém motivu, ale i osvětlení jeho širších kulturních a společenských souvislostí.

Pro další výzkum se otevírají četné možnosti. Bylo by zajímavé rozšířit časové vymezení do současnosti a analyzovat, jak se motiv podzemí transformuje v literatuře i filmu 21. století v kontextu nových technologií (např. chytrá města, podzemní datová centra) nebo nových společenských výzev (klimatická krize, přeplněná města). Dále by bylo možné provést detailnější komparativní analýzu mezi specifickými národními literaturami či kinematografiemi, nebo se zaměřit na jeden konkrétní typ podzemního prostoru (např. pouze metro) a jeho vývoj v čase. Rovněž by bylo možné hlouběji prozkoumat vztah motivu podzemí k žánrovým konvencím, například v hororové literatuře či cyberpunkové fikci. Věříme, že tato práce poskytuje pevný základ pro další bádání v této fascinující oblasti kulturních studií.

POUŽITÁ LITERATURA

Primární literatura

Český dům: časopis hájící zájmy majitelů domů, jakož i stavitelů. Praha: Frant. Malota, 1895-1914.

HUGO, V. *Bídníci I.* Praha: Městská knihovna v Praze, 2019.

HODROVÁ, D. *Místa s tajemstvím.* Praha: KLP, 1994.

KING, S. *To.* Praha: Beta Dobrovský, 2016.

POE, E. A. *Jáma a kyvadlo a jiné povídky.* Praha: Odeon, 1978.

ŠÍROVÁ-MOTYČKOVÁ, K. a ŠÍR, J. *Podzemí České republiky: jeskyně, hornická díla, chrámová, zámecká, hradní a městská podzemí, vinné sklepy, vojenské pevnosti a další.* Olomouc: Rubico, 2021.

VONDRUŠKOVÁ, A. a VONDRUŠKA, V. *Město: Průvodce českou historií.* Praha: Vyšehrad, 2013.

Sekundární literatura

AGUER, M. *Salvador Dalí.* Brno: Computer Press, 2011.

ALIGHIERI, D. *Božská komedie.* Praha: Academia, 2009.

AUGÉ, M. *In the Metro.* Minneapolis: University of Minnesota, 2002.

AUGÉ, M. *Nemísta: Úvod do antropologie supermoderny.* Praha: Dauphin, 2009.

BACHTIN, M. M. *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance.* Praha: Argo, 2007.

- BALLARD, R. a STEVEN, D. *Growing Underground*. WIRED, 2017.
- BARTZ, G. a KÖNIG, E. *Louvre. Umění a architektura*. Praha: Slovart, 2007.
- BENNETT, J. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham: Duke Univ. Press, 2010.
- BOHÁČOVÁ, I. et al. *Průvodce pražskou archeologií*. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2018.
- CARROLL, L. *Alice's Adventures in Wonderland*. London: Alma Books, 2023.
- ČORNEJ, P. *Dějiny evropské civilizace*. Praha: Paseka, 1997.
- DICKENS, Ch. *Oliver Twist*. Hertfordshire: Wordsworth Edition, 1992.
- DRNEK, A. *Technické a společenské výzvy kanalizace....* DVT Journal, 2019.
- DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Odeon, 1986.
- DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zločin a trest*. Praha: Rybka Publishers, 2022.
- ELIOT, T. S. *Pustina a jiné básně*. Praha: Odeon, 1967.
- FIKER, E. *Voskový les*. Praha: Vyšehrad, 1970.
- FOJTÍK, P. *30 let pražského metra*. Praha: Dopravní podnik, 2004.
- FREUD, S. *Totem a tabu*. Praha: Portál, 2017.
- FREUD, S. *Výklad snů*. Pelhřimov: Nová tiskárna, 1997.
- GAIMAN, N. *Nikdykde*. Polaris, 2017.
- GARCÍA MÁRQUEZ, G. *Sto roků samoty*. Praha: Odeon, 2015.
- GOLDMAN, J. *Lewis Hine: Let Us Now Praise Famous Men*. New York: Aperture, 1995.
- GRAVES, R. *Řecké mýty I–II*. Praha: Mladá fronta, 1995.

- GREENE, G. a ZIMA, A. J. *Suterén a jiné povídky*. Praha: Lidová demokracie, 1963.
- HALL, P. *The Making of the Modern City*. Blackwell, 2014.
- HAMBLY, B. *Lovci noci*. Praha: Mladá fronta, 1996.
- HAZDROVÁ, M. *Geotermální energie a její využití*. Praha: ÚÚG, 1981.
- HEMINGWAY, E. *Stařec a moře*. Praha: Odeon, 2015.
- HIML, P. *Zrození vagabunda*. Praha: Argo, 2007.
- HOLUBOVÁ, A. *Místo jako ohlas gotického románu v české strašidelné povídce 18. a 19. století*. Bakalářská práce. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2023.
- HUNTER, J. et al. *Tři havrani*. Praha: Jan Svátek, 1930.
- JUNG, C. G. *Člověk a jeho symboly*. Praha: Odeon, 1995.
- JUNG, C. G. *Psychologie nevědomých procesů*. Praha: Academia, 2023.
- KOHOUT, P. *Kde je zakopán pes*. Praha: KTN K. E. Macana, 2010.
- LEROUX, G. *Fantom opery*. Praha: XYZ, 2011.
- LEWIS, M. G. *Mnich*. Frýdek-Místek: Alpress, 2015.
- LOVECRAFT, H. P. *The Rats in the Walls and Other Stories*. London: Alma Classics, 2015.
- MANCINELLI, F. *Catacombs and Basilicas*. Firenze: Scala, 1981.
- MARZOLF, M. *Power and the Visual Image: Walker Evans and the Documentation of Poverty*. New York: Praeger, 1989.
- MELOSI, M. V. *The Sanitary City*. Baltimore: JHU Press, 2000.
- MEYER, K. a KHAKDAN, W. *Damiánovy katakomby*. Havlíčkův Brod: Fragment, 2003.
- MILLER, F. *Batman*. Praha: Crew, 2012.

- NIETZSCHE, F. *Tak pravil Zarathustra*. Olomouc: Votobia, 1992.
- OPPLOVÁ, M. *Životní prostředí měst a regionů*. Praha: VŠE, 1996.
- PORTER, R. *London: A Social History*. Harvard University Press, 1995.
- QUEEN, E. a BÖSER, K. *Ztracená závěť*. Praha: Jan Naňka, 1934.
- ROSENBERG, C. E. *The Cholera Years*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1962.
- ROWLINGOVÁ, J. K. *Harry Potter a Tajemná komnata*. Praha: Albatros, 2000.
- SCHNEIDER, J. *Pražská kanalizace a její historie*. Praha: MČ Praha 1, 2002.
- SEDLÁK, J. *Největší datové centrum v ČR*. Root.cz, 2014.
- SLAVÍK, J. *Smart city v praxi*. Praha: Profi Press, 2017.
- SMITH, V. *Dějiny čistoty a osobní hygieny*. Praha: Academia, 2011.
- STEVENSON, R. L. *The Strange Case of Dr. Jekyll & Mr. Hyde*. Dubicko: INFOA, 2021.
- SVÁTEK, J. *Paměti katovské rodiny Mydlářů v Praze*. Praha: L. Mazáč, 1940.
- TOLKIEN, J. R. R. *Pán prstenů: Společenstvo prstenu*. Argo, 2025.
- VINAŘICKÝ, K. a SLÁNSKÝ, J. *Tajnosti Svatováclavské trestnice v Praze, aneb, Pomstychtivost ženy: román ze života společenského*. Praha: Gust. Fanta, 1881.
- VÄHÄÄHO, I. *Development for Urban Underground Space in Helsinki*. Energy Procedia, 2016.

Filmové a rozhlasové zdroje

- BOYLE, D (režiser). *28 Days Later*. UK: DNA Films, 2002.
- CHEEK, D (režiser). *C.H.U.D.* USA: New World Pictures, 1984.
- DOWDLE, J. E (režiser). *As Above, So Below*. USA: Universal Pictures, 2014.

JEUNET, J. P. (režiser). *Vetřelec: Vzkříšení*. USA: 20th Century Fox / Brandywine Productions, 1997

LANG, F. (režiser). *Metropolis*. Berlín: Universum Film (UFA), 1927.

SMITH, Y (režiser). *The Ghost Station*. Jižní Korea: Plus M, 2022.

SMITH, Ch. C. (režiser). *Creep*. UK Film Council, 2004.

TEAGUE, L. (režiser). *Aligátor*. USA: Group 1 Films, 1980.

TORO, G. (režiser). *Mimic*. USA: Dimension Films, 1997.

RYCHLÍK, M. a SOUKUP, M. *Umyj se, špindíro! Proč se kultury liší v tom, co považují za čisté? V Člověčiny*. Český rozhlas, 2024, [cit. 24.01.2025]. Dostupné

z: [https://www.mujirozhlas.cz/cloveciny-aneb-svet-lidskych-fenomenu/umyj-se-spindiro-proc-se-kultury-lisi-v-tom-co-povazuji-za](https://www.mujirozhlas.cz/cloveciny-aneb-svet-lidskych-fenomenu/umyj-se-spindiro-proc-se-kultury-lisi-v-tom-co-povazuji-za-se-kultury-lisi-v-tom-co-povazuji-za)

Internetové zdroje

BALLARD, R., STEVEN D. *Growing Underground: The Hydroponic Farm Hidden 33 Metres Below London*. WIRED, 2017 [cit. 20.05.2025]. Dostupné

z: <https://www.wired.com/story/underground-hydroponic-farm>.

CATHOLIC ONLINE. *Catacombs*. Catholic Encyclopedia. [cit. 24.02.2025]. Dostupné

z: <https://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10190>.

Cargo Sous Terrain. *System*. 2021 [cit. 21.05.2025]. Dostupné

z: <https://www.cargosousterrain.ch/en/system/>.

Cross Club. *Cross Club Praha*. 2025 [cit. 21.05.2025]. Dostupné z: <https://www.crossclub.cz>.

DOUGLAS-FAIRHURST, R. *Alice in Wonderland: the never-ending adventures*. The Guardian. 2015 [cit. 11.02.2025]. Dostupné

z: <https://www.theguardian.com/books/2015/mar/20/lewis-carroll-alice-in-wonderland-adventures-150-years>.

DRNEK, A. *Technické a společenské výzvy kanalizace a čištění odpadních vod*. DVT Journal, 3, 2019 [cit. 06.12.2024]. Dostupné z: https://dvt-journal.cz/media/article_pdfs/DVT_3-2019_a-Drnek.pdf.

Everything Club. *Klub Everything Pardubice*. 2025 [cit. 21.05.2025]. Dostupné z: <https://www.everythingpardubice.cz>.

Lowline. *The Lowline – A New Underground Park*. About-Vision, 2013 [cit. 20.05.2025]. Dostupné z: <https://www.thelowline.org/>.

Městská část Praha 1. *U Lužického semináře*. Praha: Městská část Praha 1. [cit. 26.02.2025]. Dostupné z: <https://web.archive.org/web/20190728221922/https://www.praha1.cz/cps/praha-1-u-luzickeho-seminare.html>.

Národní muzeum. *Lapidárium Národního muzea*. Národní muzeum, 2025 [cit. 21.05.2025]. Dostupné z: <https://www.nm.cz/navstivte-nas/objekty/lapidarium-narodniho-muzea>.

Podzemní urbanismus – řešení problematiky městské infrastruktury. Časopis Stavebnictví, 2019 [cit. 27.01.2025]. Dostupné z: <https://www.casopisstavebnictvi.cz/clanky-podzemni-urbanismus-reseni-problematiky-mestske-infrastruktury.html>.

Pražské vodovody a kanalizace. *Historie kanalizace*. Praha: PVK, 2024 [cit. 25.11.2024]. Dostupné z: <https://www.pvs.cz/historie/historie-kanalizace/>.

REUSS, M. *Seasonal Thermal Energy Storage – Basics and Realised Projects*. Solites. Steinbeis Forschungsinstitut, 2015 [cit. 20.05.2025]. Dostupné z: <https://www.solites.de/download/8F66-Seasonal-Thermal-Energy-Storage.pdf>.

STALETÁ PRAHA. *Domy s věží v Praze. Ke středověké zástavbě a dataci objektů čp. 400 až 403 v Rytířské ulici ve světle nejnovějších výzkumů*. Staletá Praha. 2022, roč. 38, č. 2, s. 158–179.

STAVEBNICTVÍ. *Odborný časopis o stavebnictví*. [cit. 26.02.2025]. Dostupné z: <https://www.casopisstavebnictvi.cz>.

The Public Domain Review. *Photographing the Dark: Nadar's Descent into the Paris Catacombs*. [cit. 25.02.2025]. Dostupné

z: <https://publicdomainreview.org/essay/photographing-the-dark-nadars-descent-into-the-paris-catacombs>.

ZOOM.IPRIMA.CZ. *Barevné záběry z prohibice: Unikátní pohled na pašeráctví v USA.* © 2024 [cit. 24.02.2025]. Dostupné z: <https://zoom.iprima.cz/historie/barevne-zabery-z-prohibice>.

SEZNAM OBRÁZKŮ

Obr. č. 1: Gustav Doré, Jean Valjean v pařížské kanalizaci.

Obr. č. 2: Félix Nadar, fotografie pařížských katakomb (cca 1860-1861)